ԴԱՒԻԹ ԲԷԿ

ԿԱՄ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՂԱՓԱՆՑԻՈՑ

ԺԸ դարու սկիզբները Ղարաբաղի մէջ սկսած ու ծաւալ առած ազատագրական շարժումը կը վարակէր նաեւ պատմական Սիւնիքը, որ նոյն ժամանակ Ղափան կը կոչուէր:

Ղափան անունը հին աշխարհագրութեան ու մատենագրութեան մէջ գոյութիւն չունէր, կը կոչուէր Սիւնիք: Միջին դարուն Սիւնիքի Զորք եւ Բաղք գաւառները իրարու միանալով ու իրենց իրրեւ գլխաւոր կեդրոն ունենալով Կապան քաղաքը, միացած գաւառներուն տըրուած էր Կապան անունը, որ դարերու ընթացքին կը դառնար Ղափան:

Ղափան ծածկուած էր խիտ անտառներով ու վիթխարի լեռներու գագաթներով, որոնց վրայ ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան համար շինած էր անառիկ բերդեր, որոնց թիւը կը հասնէր եօթի, այդ պատճառով ալ Ղափան ճանչցուած էր նաեւ եօթնաբերդեան գաւառ անունով: Ժ դարու վերջաւորութեան այդ նահանգին մէջ կը ձեւանար փոքրիկ թագաւորութիւն մը՝ որ կը կոչուէր Բաղաց կամ Կապանի թագաւորութիւն որ կը տեւէր շուրջ երկու դար:

ԺԸ դարուն Սիւնիքը կը ճանչցուէր արդէն Ղափան անունով, որ կը պարունակէր երկու մեծ բաժանումներ. առաջինը կը կոչուէր Մեծ Ղափան կամ Սիւնիք, որուն մէջ կը մտնէին Փոքր Ղափանը, Արեւիքը, Հաբանդ, Ծղուկ, Աղահէջ, Զանգեզուր, Սիսիան գաւառները ու դէպի հիւսիս Ղարաբաղի քանի մը շրջաններ: Իսկ երկրորդը կը կոչուէր Փոքր Ղափան կամ Բուն Ղափան, որու մէջ կը մտնէին Զորք կամ Կապան, Բաղք եւ Կովսական գաւառները:

Պատմութեանս ընթացքին գործածուած Ղափանը՝ Մեծ Ղափանն է: Դաւիթ բէկի ազատագրական շարժումը կը սկսի Փոքր Ղափանէն: Պարսիկներուն յաղթելէն վերջ կը գրաւէ ամբողջ Փոքր Ղափանը, եւ Սիսուան, Զանգեզուր, Ծղուկ ու Աղահէջ գաւառներու մեծ մասը ու մօտաւոր քանի մը շրջաններ, իսկ 1728 թուականին Թուրքերուն յաղթելէ վերջ՝ իշխանութիւնը կը տարածէ ամբողջ Սիւնիքի ու Գողթան գաւառի մէկ քանի մասերու վրայ:

Իսրայէլ Օրիի ժամանակ, Մեծ Ղափանը իր սահմաններուն մէջ կ'ամփոփէր բազմաթիւ հայութիւն մը. նոյն դարուն ապրող ու ազգային գործիչ Անտոն քահանայ Առաքելեան իր տեղեկատուութեան մէջ որ գրկած է, ինչպէս նախապէս տեսանք, Ռուսաց Կայսեր Պետրոսին, Ղափանի հայութեան թիւը կը հասցնէր աւելի քան 500·000 բնակչութեան: Իսրայէլ Օրին որ Ղափանցի էր, շատ մօտէն ծանօթ ըլլալով թէ՛ նահանգի բնական նպաստաւոր դիրքերուն եւ թէ բնակչութեան բազմութեան ու ռազմական կորովին, ազատագրական շարժումի յաջողութեան յոյսը դրած էր Ղափանի վրայ, որքան որ քաղաքական տեսակէտով Ղափանի կացութիւնը աւելի բարդ էր քան Ղարաբաղին, որովհետեւ Հայերը շրջապատուած էին իսլամ տարրէն, որոնք բռնած էին դաշտավայրերը, ուր կը բնակէին 32 մահմետական ցեղեր, որոնց մէջ գերիշխող դիրք ունէր Զիվամշիր ցեղը: Մահմետական տիրապետութենէն ետք, ինչպէս Ղարաբաղի, նոյնպէս Ղափանի մէջ Հայերը կը կառավարուէին մելիքներով եւ իրենց իւզբաշիներով, իսկ մահմետականները խաներով ու բէկերով: Երկրի մէջ իսլամ տարրը առանձնաշնորհեալ դիրք ունէր: Բացի այս աննպաստ պարագաներէն, հայ զինուորութիւնն ալ ցրուած էր գաւառի քանի մը ամրացեալ դիրքերու վրայ, ինչպէս Զավնդուրի մէջ Թորոս իւզբաշիի հրամանին տակ, Կալերի մէջ Պապի ձեռքի տակ, Հալիձորի մէջ Տէր Աւետիք քահանայի ու Փարսադանի հրամանին տակ եւ դեռ քանի մը ուրիշ սղնախներու մէջ. անոնք թէ՛ քիչ էին եւ թէ իրարմէ անկախ: Մինչեւ Դաւիթ բէկի գալը նահանգին մէջ չկար կազմակերպիչ ու հեղինակաւոր կարող անձնաւորութիւն մը, որ իր շորս կողմը հաւաքէր հայ երիտասարդութիւնը ու երկիրը մաքրէր մահմետական խաներու ու բէկերու հարստահարութենէն: Ղափանի այս զինուորութիւնը կը կազմէր հայկական բանակի հարաւային թեւը, որ Դաւիթ բէկի առաջնորդութեամբ նշանակի հարաւային թեւը, որ Դաւիթ բէկի առաջնորդութեամբ նշանաւոր հանդիսացաւ ազատագրական շարժումի ընթացքին:

Այդ շարժումին իրենց մեծ օժանդակութիւնը բերին նաեւ Ղափանի վաճառականները, որոնց առեւտրական գործունէութիւնը սահմանափակուած չէր միայն Ղափանի մէջ, այլ տարածուած էր միջմանափակուած չէր միայն Ղափանի մէջ, այլ տարածուած էր միջազգային շուկաներու վրայ: ԺԵ դարէն սկսեալ Ղափանի վաճառականներ իրենց առեւտուրի գրասենեակներ հաստատած էին թէ՛ Մերձաւոր Արեւելքի եւ թէ Եւրոպայի մէջ, ինչպէս Զմիւռնիոյ, Պոլսոյ, Վենետիկի, Լիվոռնոյի, Ճենովայի, Մարսիլիայի եւ ուրիշ զանազան մեծ քաղաքներու մէջ: Այս միջոցով էր որ առաջ եկան ու խոշոր դեր կատարեցին Ղափանցի վաճառականները ազգային շարժումի մէջ, որովհետեւ Եւրոպայի հետ կապ ունենալով էր որ անոնք միջնորդի դեր կը կատարէին, ապրանքներու հետ ազատական գաղափարներ եւս ներմուծելով հայրենիքի մէջ: Իսրայէլ Օրի ճանապարհոր-

© National Library of Armenia

դելով Եւրոպա, այնտեղ իր հայրենակից վաճառականներէն օգտըւած էր նիւթապէս թէ բարոյապէս։ Նոյնպէս Պետրոս տի Սարդիս Գիլանենց Ղափանցի վաճառականը, որ երկար տարիներ Եւրոպայի մէջ ունեցած էր առեւտրական գործունէութիւն, ազդուած այս ազատական գաղափարներէն՝ թողլով վաճառականութիւնը կը նուիրուէր հայրենիքի ազատութեան գործին, որու համար կը զոհէր իր նիւթականն ու կեանքը։ Իր ծախսով ռուսական բանակի մէջ կը հիմնէ 100 հոգինոց հայկական էսքադրոնը, մարզելու ու պատրաստելու համար կրթուած հայ զինուորութիւնը, և կը մեռնէր կռիւի մը ընթացքին։

Ազատագրական շարժումի ու մաքուր հայրենասիրութեան խօսուն օրինակ մըն էր նաեւ Ղափանցի ուրիշ հայ վաճառական մը, որ գըլխաւոր դերակատարներէն մին եղած էր, ըլլայ Ղափանի զինուորութեան կազմին, ըլլայ անձամբ մասնակցելով անոր հերոսական պատերազմներուն։ Այդ Ղափանցին՝ էր վաճառական Ստեփան Շահումեան, Դաւիթ բէկի սիրելի զինակիցներէն մին։ Ստեփան Շահումեան, ոչ միայն կենսական օժանդակութիւն բերած էր Ղափանի ազատագրական շարժումին, այլ եւ անմահացուցած էր զայն պատմութեան յանձնելով այդ հերոսամարտը։

Դաւիթ բէկի մահէն ու ազատագրական բանակի ցրուելէն վերջ, Ստեփան կը մեկնէր հայրենիքէն ու կու գար Վենետիկ իր հօրեղբօր Ոսկան Շահումեանին մօտ, զբաղելու առեւտրով։ Վենետիկ գտնուած ժամանակ նա կը բարեկամանար Մխիթարեան Հայրերուն եւ իբրեւ լաւատեղեակ ու ականատես վկայ Ղափանի ազատագրական շարժումին ու պատերազմներուն, Հ. Ղուկաս Ստեփանեան Սեբաստացիին դրի առնել կու տար Ղափանի հերոսական կռիւներուն պատմութիւնը։ Հ. Ղուկասէ դրի առնուած այդ գրչագիրը կը գտեղուէր Մխիթարեան Միաբանութեան մատենադարանին մէջ, սակայն այդ փոքրիկ հատորիկը այդտեղ մոռացութեան չէր մատնուեր. 50 տարի հաղիւ անցած՝ այդ հատորիկի բովանդակութիւնը արդէն դարձած էր հայ հասարակութեան սեփականութիւնը եւ Ղափանի պատմութեան հերոսական գեղեցիկ դրուագները առօրեայ սնունդ կը մատակարարէին հայ մատաղ սրտերուն ու մտքերուն, որոնց մէջ կը զօրանար նաեւ հայրենիքի սէրն ու ազատական գաղափարները։

Տեսնենք թէ ի՞նչ միջոցներով Դաւիթ բէկի կամ Ղափանի պատմութիւնը տարածուեցաւ հայ ազգի մէջ եւ թէ այդ պատմութիւնը կը համապատասխանէ՞ր Հ. Ղուկասէն դրի առնուած բնագրին պարզունակութեան հետ, զոր մենք մտադրած ենք հրատարակել այստեղ։

* * *

Հայ քաղաքական կեանքի վերջին երկու դարերու շրջանին, այսինքն 1600ի վերջերը եւ 1700ի սկիզբները տեղի ունեցած ազգային

ազատագրական շարժումներու պատմութիւնը մասնաւորապէս Ղարաբաղի ու Ղափանի մէջ, աւանդութեամբ տարածուեցաւ ամբողջ արեւելեան եւ արեւմտեան Հայաստանի մէջ եւ արթնցուց հայրենասիրական հետաքրքրութիւն ու ազատագրական զարթօնք։ Այդ շարժումներուն պատմական աւանդութիւնները յաջորդաբար հետաքրքրեցին նաեւ բանասէրները, որոնք նուիրուեցան ուսումնասիրելու այդ դարերուն պատահած պատմական դէպքերը եւ անոնց աղբիւրները, ճշդելու համար թէ պատմական ո՞րքան ստոյգ հիմերու վրայ հաստատուած են ու այսպէս քննել անոնց պատմական վաւերականութիւնը։

Ղափանի այդ անցուդարձերու պատմական յիշատակութեան առաջին անդամ մենք կը հանդիպինք Հ. Միքայէլ Չամչեանի հրատարակած «Պատմութիւն Հայոց»ի Գ. հատորին մէջ, ուր հեղինակը 1722էն մինչեւ 1730 տարիներուն տեղի ունեցած Դաւիթ բէկի ազատագրական պատերազմներու վրայ խօսած ժամանակ՝ անոնց կը յատկացնէ երեք ընդարձակ գլուխներ։ Այն մանրամասն ու վառ նկարագրութիւնները որ կ'ընէ Չամչեան նկատմամբ անձերու, տեղերու, պատահարներու, ինչպէս նաեւ անոնց տուած ցայտուն եւ իրապաշտ բնոյթը՝ կը հարկադրեն մեզ ենթադրելու թէ իր ձեռքի տակ ունեցած ըլլալու է պատմական որոշ գրութիւն մը, յօրինուած դէպքերու մասնակից եղող անձէ մը եւ կամ ժամանակակիցէ մը, որ լսած է այդ պատահածներու նկարագրութիւնը ուղղակի ականատեսէ մը։

Հ. Միքայէլ Չամչեանի «Պատմութիւն Հայոց»ի հրատարակութիւնը կատարուած է 1784էն 1786ի ժամանակները, այսինքն շուրջ 50 տարի վերջ Դաւիթ բէկի ազատագրական շարժումի վերջաւորութենէն։

1791 թուականին, ուրիշ Մխիթարեան մը Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, երբ կը վերանորոգէր ու կարգի կը դնէր այդ թուականէն առաջ Ս. Ղազարի վանքի ձեռագրատան մէջ գտնուած գրչագրերուն ցանկը, հոն գտնելով գրչագիր մը՝ որ նոյնպէս կը շօշափէր Ղափանի ազատագրական շարժումի պատմութիւնը, զայն գուրգուրանքով իրմէ կազմուած նոր ցանկին մէջ կ'անցընէր հետեւեալ վերտառութեամբ. «Պատմութիւն Խափանցւոց, ուր գրին գործք Դաւիթ բէկի եւ գործակցաց նորա Մխիթար զօրավարի եւ Տէր Աւետիքի, եւայլն, գրեալ ի մերայնոց, առեալ ի բերանոյ նոյն Տէր Աւետին եւ այլոց»։

Վերոյիշեալ այդ երկու աղբիւրներէն զատ այստեղ կարելի է յիշատակել ուրիշ աղբիւր մըն ալ, որուն գոյութիւնը մեզի ծանօթ է միայն Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեանի վկայութենէն։ Այդ գրութիւնը կորսուած է. ահա թէ ի՞նչ կ'ըսէ այդ գրութեան մասին Շահնազարեան. 1840 թուականին ինքը Շահնազարեան գրի առած է

© National Library of Armenia

Դաւիթ բէկի պատմութիւն մը, իրեն պատմուած Ստեփան անունով քահանայէ մը, որ Դաւիթ բէկի մարտակից քաջերէն՝ Պալի զօրապետին թոռը կ'ըլլայ եղեր։ Սակայն Շահնազարեան ցաւօք սրտի կ'աւելցնէ թէ այդ գրութիւնը ինք կորսնցուցած է։ Շահնազարեանի այս վկայութիւնը մենք կը գտնենք իրմէ հրատարակուած Ստեփանոս Օրբելեանի պատմութեան յառաջաբանին մէջ (էջ 7–8, տպագրուած Փարիզ 1859ին)։

Զամչեանի «Պատմութիւն Հայոց»ի հրատարակութենէն շուրջ դար մը վերջ, Աբգար Ստեփանեան Գուլամիրեանց 1871ին Էջմիածնի ձեռագրատան մէջ գտնելով գրչագիր մը, որ նոյնպէս Ղափանի անցուդարձերը կը պատմէր, Վաղարշապատի մէջ կը հրատարակէ յառաջաբանով, հաւատարմօրէն պահելով գրչագրի ընդարձակ տիտղոսը որ հետեւեալն է. «Դաւիթ բէկ – Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ բէկին եւ պատերազմաց Հայոց Խափանու, որք եղեն ընդդէմ Թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի Տեառն 1722, եւ Հայոց 1171։

Զորս ետուն գրել, որք ի սկզբանէ մինչեւ ցվախճան յառաջադէմ լեալք էին յամենայն պատերազմունս, եւ ականատես իրացն եղելոց, այսինքն Ստեփաննոս Վրդանէսեան, որ ի տանէն էր Շահումեան, ի գաւառէն Փոքր Սիւնեաց, եւ յաւանէն Եկտաստանաց, եւ այլ ոմանք ընդ նմա.

..... վարդապետի.....»։

Մինչեւ 1928 թուականը կը կարծուէր թէ Ս. Ղազարի մէջ, Դաւիթ բէկի պատերազմներու վերաբերեալ իբրեւ աղբիւր կը գտնուէր միայն մէկ գրչագիր, սակայն այդ թուականին մեր վարդապետներէն մին, Հ. Աւետիք Գաղէզեան, որ դիւանապետ էր Միաբանութեանս, երեւան կը հանէ ուրիշ գրչագիր մը նոյն նիւթին շուրջ՝ Հ. Ղուկաս Վ. Սեբաստացիի գործերու մէջ։ Անդրադառնալով այդ գրչագրի կարեւորութեան վրայ, կը զետեղէ զայն եւս վանքիս ձեռագիրներու մատենադարանը, ցանկին մէջ արձանագրելով այն տիտղոսը որ կը գտնուէր գրչագրի կողքին վրայ, այսինքն «Պատմութիւն Ղափանցւոց ի գրուածոց Հ. Ղուկասու Սեբաստացւոյ»։ Թէ ինչո՞ւ այդ գրչագիրը սկզբնական շրջանէն իսկ չէր անցած ձեռագրատան մէջ, ասոր մասին վերջը պիտի խօսինք։

Կարեւոր կը համարիմ նաեւ իբրեւ աղբիւր նկատել ու յիշատակել այստեղ այն նամակներն ալ, որոնք ազատագրական շարժումի ժամանակներուն Մխիթարեան վարդապետները գրած են Պոլսէն, ուղղուած կա՛մ Մխիթար Աբբահօր եւ կամ վանքի վարդապետներէն մէկու կամ միւսին, հաղորդելու համար անոնց այն լուրերն ու չշուկները որ շրջան կ'ընէին Պոլսոյ ժողովրդեան մէջ, արեւելեան Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած թուրք եւ հայ պատերազմներու մասին։ Այս նամակներն ու քանի մը ուրիշ վաւերաթուղթեր պիտի կցուին ու հրատարակուին երկասիրութեանս հետ։

Ահա ասոնք են մեր ձեռքի տակ ունեցած աղբիւրները Դաւիթ բէկի պատերազմներու պատմութեան վերաբերեալ, որոնք յետագային օգտագործուած են ազգային պատմիչներէն, վիպասաններէն, երաժիշտներէն ու քննադատներէն, իւրաքանչիւրը իր նպատակին համաձայն ու այսպէս, ազատագրական շարժումին շուրջ կազմուած է ստուար մատենագրութիւն մը։

Վերոյիշեալ աղբիւրներէն զատ՝ եթէ դեռ կան ուրիշ գրչագիր աղբիւրներ, մեզի յայտնի չեն։ Կը մաղթենք որ ատոնք ալ մէջտեղ դան ու դեռ աւելի լուսաբանեն, իրենց մանրամասնութիւններով, ազգին պատիւ բերող այս հերոսամարտն ու հերոսները։

Ներկայիս կը մնայ մեզի քննել գլխաւորապէս հետեւեալ չորս աղբիւրները, այսինքն 1791ին Հ. Մկրտիչ Աւգերեանէն մատենադարանիս ցանկին մէջ յիշատակուած գրչագիրը, եւ 1928ին Հ. Աւետիք Գաղէզեանէն Ս. Ղազարի դիւանին մէջ գտնուած գրչագիրը եւ երկու հրատարակութիւնները՝ որ են Հ. Միքայէլ Զամչեանի Հայոց պատմութիւնը եւ Աբգար Գուլամիրեանցի Դաւիթ բէկը, ու տեսնել՝ թէ անոնք իրարու հետ ի՞նչ առընչութիւն ունեցած են, արդեօք միեւնոյն աղբիւրէ՞ բխած են, թէ իւրաքանչիւրը ունեցած է առանձին աղբիւր։

Այս հարցի լուսաբանութեան համար նկատի պիտի առնենք, թէ՛ արտաքին վկայութիւնները՝ որ աղբիւրներու մասին կը խօսին, եւ թէ՛ ներքին փաստերը՝ որոնք աղբիւրներու բնագրական համեմատութենէն կը բխին։

Ս. Ղազարի ձեռագրատան մէջ գտնուած երկու գրչագրերը մինչեւ հիմա տպագրուած չըլլալով անծանօթ մնացած էին հայ ուսումնասէրներուն։ Միաբանութիւնս առիթ առած այս տարուան Դաւիթ բէկի ազատագրութեան շարժումի 250ամեակը, յարմար դատեց հրաբէկի ազատագրութեան շարժումի 250ամեակը, տարակելու զանոնք, կարելիութիւն տալու հայ պատմաբաններուն՝ աւելի վստահ մօտենալու ազատագրական շարժումի պատմութեան։

Նախ պիտի քննենք գրչագրերը առանձին առանձին, ինչպէս որ անոնք ներկայիս մեզի կը ներկայանան, ապա պիտի տեսնենք այն կապակցութիւնը՝ որ անոնք իրարու հետ ունին։

1791 թուականին Հ. Մկրտիչ Աւգերեան Ս. Ղազարի ձեռագրաց մատենադարանի իր յօրինած ցանկին մէջ «Պատմութիւն Խափանցւոց» գրչագրի իբրեւ թիւ դրած է 620, այդ թիւը նոյնութեամբ կը մնայ նաեւ նոր կառուցուած մատենադարանի ցանկին մէջ։

Գրչագրի մեծութիւնն է 18×15,50 հրդմ., բաղկացած 61 էջերէ։ Գիրը մաքուր նոտրագիր է, էջերու մէջ կան միայն քանի մը սրբագրութիւններ, լուսանցքներու մէջ չկան ո՛չ սրբագրութիւն եւ ոչ յաւելումներ։ Պատմութեան անցուդարձերը իրարու հետ լաւ կերպով

© National Library of Armenia

չաղկապուած են, կանոնաւոր ու կատարեալ, թէ՛ թուականով եւ թէ՛ անուններով։ Գրչագրի սկզբնաւորութեան դրուած է Խափանի աշխարհագրական քարտէս մը, գծուած ապահովապէս դաւառներու մօտէն ծանօթ անձի մը թելադրութեամբ. այդ քարտէսը ճշգրիտ դաղափար կու տայ քաղաքներու, գիւղերու, լեռներու, գետերու աշխարհագրական դիրքերու մասին, ու դիւրութիւն՝ ընթերցողին յըստակ կերպով ու առանց դժուարութեան հետեւելու գրչագրի մէջ նկարագրուած պատմական անցուդարձերուն։ Գրչագրի մէջ բովանդակուած պատմութեան խրբեւ վերջաբան դրուած է շուրջ երկու էջնոց գրութիւն մը, ուր կը ձաղկուի անմիաբանութիւնը, պատճառ քայքայման ու կործանման. կը հասկցուի որ գրողը ներշնչուած է ազատագրական շարժումի վերջին ժամանակներու մէջ պատահած դէպքերէն։ Վերջաբանին կը յաջորդեն երեք էջեր, որոնց մէջ գրուած են Դաւիթ բէկի զօրավարներուն անունները, անոնց ունեցած զինուորներուն թիւերը ու բանակատեղիներու անունները. գրչագիրը կը վերջանայ Տէր Աւետիք քահանային ուղղուած ներբողականով մը, գրութեան ոճը Կիլիկեան շրջանի բանաստեղծներու նման է. գրողն է՝ Տէր Աւետիքի վրայ հիացող Սահակ անունով երէց մը։

Գրչագրին վերջին երեք ու կէս էջերուն գիրը, ուր գրուած են Դաւիթ բէկի զօրավարներուն անունները, բոլորովին տարբեր է նախորդ 58 էջերու գրէն. շատ յայտնի է որ վերջը աւելցուած է։ Գրչագիրը նոր կազմուած է, կողքը մութ սրճագոյն է։

Խափանցւոց պատմութեան լեզուն դասական գրաբարն է, գրական ոճը զուտ պատմական, լաւ մշակուած ու արտայայտիչ, նկարագրութիւնները խանդավառ ու զեղուն, չկան խորհրդածութիւններ կամ պարսաւներ։ Պատմական անցքերը իրարու հետ լաւ կերպով շաղկապուած են։ Ինչ որ բոլոր ընթերցման ընթացքին աչքի կը զարնէ, այս է որ դէպքերը կը պատմուին իրենց իրական եղելութեամբ, չկան ո՛չ ուռուցիկ բացատրութիւններ եւ ոչ չափազանցութիւններ։ Առանց ազգասիրութենէ մղուած ըլլալու, անկողմնակալ կերպով, առանց աւելցնելու կամ նուազցնելու, գրողը անցուդարձերը մեզի կը ներկայացնէ ինչպէս որ պատահած են, միեւնոյն պարզութեամբ մեզի պատմելով Հայերու անձնազոհ հայրենասիրութիւնը, նուիրումն ու յաղթութիւնները, ինչպէս անոնց ուրացութիւնը, մատնութիւնները ու պարտութիւնները։ Շարադրողը հայկական այդ հերոսամարտին մէջ ուզած է տեսնել Մակաբայեցիներուն ազգասիրութիւնը, մարտական շունչն ու ոգին, ու անմահացնել զայն։

Ներկայիս Ս. Ղազարի ձեռագրատան մէջ գտնուող Խափանցւոց պատմութեան երկրորդ գրչագիրը, ինչպէս վերեւ ըսինք, այն գրչագիրն է զոր Հ. Աւետիք Վ. Գաղէղեան, դուրս հանելով վանքիս

մայր դիւանէն, դրած է մատենադարանին մէջ։ Ցանկին մէջ գրչագրին ներկայ թիւն է 2685, մեծութիւնն է 18×12,50 հրդմ., բաղկացած է 33 էջերէ. նկատելի է սակայն որ առաջին 16 էջերը թուարկուած չեն, 17րդով կը սկսի 1 էջը։ Առաջին էջերու մէջ թիւերու անդոյութիւնը մոռացութեան մը հետեւանք չէ, այլ դիտաւորեալ պանցառութիւն մըն է, որու պատճառը քիչ մը վերջը պիտի տեսնենք։

17րդ էջէն ետք, այսինքն 33 էջէն անդին, ինչպէս նախորդ գրչագրին մէջ, նշանակուած են Դաւիթ բէկի զօրավարներուն անունները, անոնց ենթակայ զինուորներուն թիւը ու բանակատեղիներու անունները։ Գրութեան ձեւը մաքուր նոտրագիր է, նոյն՝ միւս 33 էջերու գրի ձեւին հետ, որով նոյն անձէ գրուած։ Այս գրչագիրն ալ կը վերջանայ նախորդին պէս, Տէր Աւետիք քահանային ուղղուած նոյն ներբող ոտանաւորով։

Վերջերս գրչագիրը կազմուեցաւ, բայց կազմին մէջ կը պահուի նախորդ կողքը որ դեղնորակ թուղթէ էր, որուն վրայ փակցուած էր պիտակ մը, վրան շեղագիր գրութեամբ, ուր կը կարդացուի հետեւեալ վերտառութիւնը «Պատմութիւն Խափանցւոց ի գրոց Հայր Ղուկասու Սեբաստացւոյ, թիւ 33»։

Գրչագիրս ընթերցողին վրայ կը թողու այն տպաւորութիւնը՝ թէ գրութիւնը շարունակական ամբողջութիւն մը չի ներկայացներ, որքան որ գրուած է միեւնոյն անձնաւորութենէն, որովհետեւ գիրը նոյն է, բայց գրչագիրը բաժնուած է երկու որոշ մասերու ինչպէս վերեւ տեսանք. առաջին մասի մէջ գրական ու լեզուական ոճը այնքան խնամուած չէ, առաջետեւութիւններ կան ժամանակագրական կարգի մէջ, պատմական անցքերը իրարու հետ լաւ կապուած չեն, գրեթէ բոլոր էջերու մէջ՝ տողերու ու լուսանցքներու վրայ կատարուած են սրբագրութիւններ ու յաւելումներ՝ աւելի պարզաբանելու համար բնագիրը, մինչդեռ երկրորդ մասի մէջ սրբագրութիւնները շատ չնչին են, գրեթէ աննկատելի։ Եթէ իրարու բաղդատենք այդ երկու մասերը՝ պիտի տեսնենք որ միեւնոյն պատմական դէպքերը կը կրկնուին։

Այս գրչագիրը ծանօթ եղած չէ ոչ Զամչեանին, ոչ Աւգերեանին, ոչ Գուլամիրեանին եւ ոչ ալ Ալիշանին, քանի որ մէջբերութիւններով օգտագործուած չէ անոնցմէ։ Պատճառը թէ ինչո՞ւ մինչեւ հիմակ անծանօթ մնացած էր, ա՛յս է որ անիկա իր ժամանակին գրչագիր նկատուած չըլլալով՝ դրուած չէ մատենադարանը, այլ իբր պարզապէս սեւագրութեան տետր մը, որու մէջ Հ. Ղուկաս Սեբաստացին յետ լսելու ականատես վկաներէն Ղափանու պատմութեան անցուդարձերը, դրի առած է զանոնք այդ տետրակի մէջ ու ապա պատմողներու հետ միասին վերատեսութիւն մը ընելով իրմէ գրուածներուն, սրբագրութիւններ ու յաւելումներ կատարած է տողերու ու լուսանցք-

© National Library of Armenia

ներու վրայ, աւելի յստակելու պատմութիւնը։ Հ. Ղուկաս այդ սեւագրութեան տեսրի մէջ շատ խնամք չէ տարած ո՛չ լեզուին, ո՛չ գրական ոճին եւ ո՛չ ալ ժամանակագրական կարգին. որովհետեւ այդ գրութիւնը իրեն պիտի ծառայէր իբրեւ ատաղձ մը, պատմական գործի շարադրութեան, այսինքն այն գրչագրին որ «Պատմութիւն Խափանցւոց» վերտառութեամբ պիտի զետեղուէր Ս. Ղազարի ձեռագրաց մատենադարանին մէջ։ Հ. Ղուկասի սեւագրութեան այդ տեսրը յետ ծառայելու իր նպատակին մնացած է իր մօտ, եւ իր մահէն վերջ՝ վանական սովորութեան համաձայն այդ գրչագիրն ալ Հ. Ղուկասի ուրիշ անտիպ ձեռագիրներու հետ տարուած ու պահուած է Վանատանս մայր գիւանին մէջ, ուր 1928 թուականին Հ. Աւետիք Վ. Գաղէզեան կը գտնէր զայն։

Գրութեանս ընթացքին այդ երկու գրչագրերը յիշատակած ժամանակ եւ կամ անոնցմէ մէջբերութիւններ բրած ատեն, իրարմէ զանազանելու համար, սեւագրութեան տեսրը պիտի կոչենք Ա գրչագիր, իսկ հնուց ի վեր մատենադարանին մէջ պահուածը՝ Բ գրչագիր։

Այժմ քննենք՝ թէ որո՞նք եղած են այդ գրչագրերու հեղինակները եւ թէ այդ գրչագրերը ի՞նչ առընչութիւն ունեցած են հրատարակուած միւս աղբիւրներուն հետ։

Հ. Ղեւոնդ Ալիշան իր «Սիսական»ին մէջ խօսելով Ստեփանոս Շահումեանի՝ 1736–7 թուականներուն Վենետիկ գտնուելու մասին՝ կ'աւելցնէ. «Արդ յայսմ ժամանակի, այսինքն 1736ին թելադրեալ է Ստեփաննոս եւ տուեալ յերիւրել միոյ ի հարց աշակերտաց Մխիթարայ, այն է Հ. Ղուկաս Ստեփանեան Սեբաստացի, զՊատմութիւն մարտից Ղափանցւոց»։

Հ. Ալիշանի այս վկայութիւնը կը հաստատուի նաեւ սեւագրութեան գրչի վրայ գտնուած վերտառութենէն, ուր կ'ըսուի «Պատմութիւն Խափանցոց ի գրուածոց Հ. Ղուկասու Սեբաստացւոյ»։

Հ. Ղուկաս Սեբաստացին իր գրական ուրիշ գործի մը մէջ՝ ինքն իսկ կը վկայէ թէ Դաւիթ բէկի պատմութիւնը գրի առնողը ինք եղած է. այսպէս իր «Համառօտ Պատմութիւն Թաղաւորաց Հայոց, եւ աշխարհագրութիւն Հայաստանի եւ Աշխարհագրական Բառարան»ի մէջ՝ երբ կը խօսի Խարան կամ Հարանդ գաւառի վրայ, յետ համառօտակի յիշատակելու Դաւիթ բէկի պատերազմները, կ'ըսէ, «այս ամէն տեսցես ի համառօտ պատմութեան զոր գրեցաք». իսկ Խնծորէսկի վրայ խօսած ժամանակ կը յաւելու «ուր Մխիթար սպանաւ ի մերում ժամանակի, որ իշխէր երկրին Խարանու յետ մահուան Դաւիթ բէկին...»։ Հ. Ղուկասի վերոյիշեալ գործի մէջ մենք կը գտնենք Դաւիթ բէկի զօրավարներուն անունները, զինուորներուն թիւը եւ այլն, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս տառացի կերպով ու կարգով գրուած են երկու գրչագրերու մէջ։

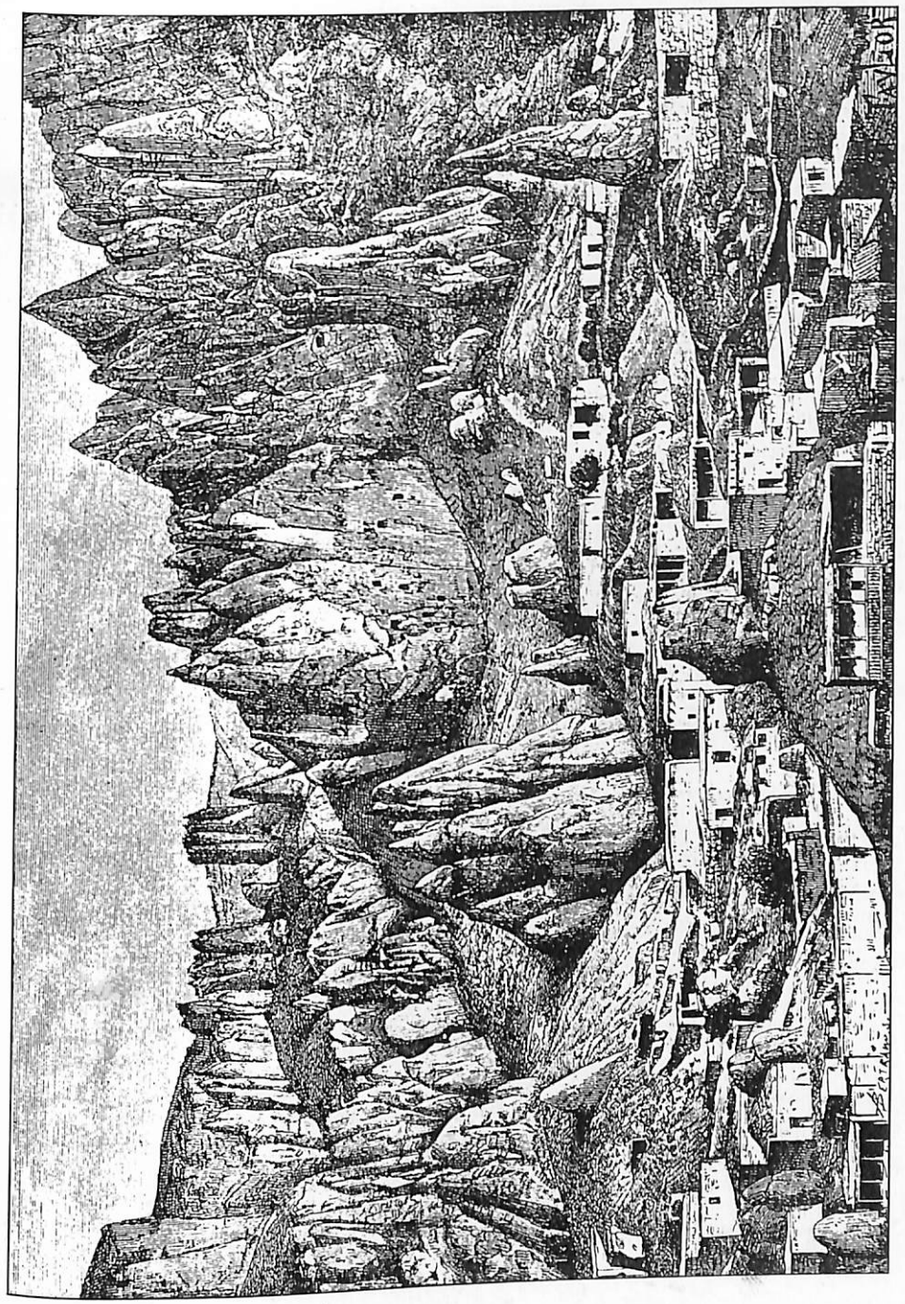

Գորիս (Ջանգեզուրի) ընդհանուր տեսարան

Նկատելի կէտ մըն ալ այս է որ Հ. Ղուկասի պատմական ու աշխարհագրական աշխատասիրութեան գործերուն գիրը յար եւ նման է «Պատմութիւն Խափանցւոց» երկու գրչագրերու գրին հետ եւ երկուքն ալ նման՝ Հ. Ղուկասի նամակներու գրին հետ: Ուստի կասկած չի մնար թէ երկու գրչագրերն ալ Հ. Ղուկասի ակնարկած համառօտ պատմութիւն զոր գրեցաք գործերն են:

Դաւիթ բէկի պատմութիւնը, միայն Հ. Ղուկաս Սեբաստացի՞ն է որ գրի առած է թէ եղած են նաեւ ուրիշ անձնաւորութիւններ, որոնք օգնած ու մասնակցած են անոր խմբագրութեան. այս հարցումին պատասխանը կու տայ մեզի Հ. Մկրտիչ Աւգերեան իր ձեռագրաց ցանկին մէջ երբ կ'ըսէ՝ թէ «Պատմութիւն Ղափանւոց ուր գրին գործք Դաւիթ բէկի եւ գործակցաց նորա եւ այլն... գրեալ ի մերայնոց...»: Հ. Մկրտիչ Աւգերեան՝ ըսելով «ի մերայնոց» կ'ենթադրէ թէ գրչագիրը մէկ հոգիէ հեղինակուած չէ, այլ խմբագրութիւն մըն է, կարուած քանի մը անձերէ, որոնց գրութիւնները ամփոփուելով եւ ի մի ձուլուելով մէջտեղ եկած է Պատմութիւն Խափանցւոցը: Հ. Աւգերեան մեզի չի յայտներ պատմութիւնը գրի առնողներուն անունները, ուստի մեզի անծանօթ կը մնան անոնք, բացի Հ. Ղուկասսի անունէն, որուն մենք ծանօթ ենք ուրիշ աղբիւրներէ՝ իբրեւ գրչագրերուն հեղինակը:

Տեսնենք արդ այն կապակցութիւնը որ Ս. Ղազարի երկու գրչագրերը ունեցած են Հ. Միքայէլ Զամչեանի «Պատմութիւն Հայոց»ի հետ:

1784–1786 թուականներուն, այսինքն ազատագրական շարժումէն շուրջ 50 տարի վերջ, կը հրատարակուէր Զամչեանի եռահատոր «Պատմութիւն Հայոց»ը, որուն մէջ հեղինակը երեք ընդարձակ գլուխներ կը յատկացնէր Դաւիթ բէկի պատերազմներուն: Բաղդատելով այդ երեք գլուխներու մէջ պարունակուած Դաւիթ բէկի պատմութիւնը մեր գրչագրերու մէջ պարունակուածներուն հետ, կը տեսնենք որ Զամչեանի մէջբերութիւնները կատարուած են, գրեթէ բառացի կերպով, Բ գրչագրի մէջէն. որով ըսել է թէ անիկա արդէն ծանօթ էր Զամչեանին. եւ շատ ալ հաւանական է, քանի որ այդ գրչագիրը «Պատմութիւն Հայոց»ի շարադրութեան թուականէն առաջ կը գտնուէր Ս. Ղազարու ձեռագրատան մէջ, ինչպէս գիտենք Հ. Մկրտիչ Աւգերեանի ցուցակագրութեան ցանկէն. միւս կողմէ գիտենք որ Հ. Միքայէլ Զամչեան իր «Պատմութիւն Հայոց»ը գրած է մի առ մի թղթատելով նոյն ժամանակ վանքի ձեռագրատան մէջ գտնուած պատմական բոլոր գրչագրերը, որով աչքի առջեւ ունեցած է նաեւ Դաւիթ բէկի պատմութեան Բ գրչագիրը:

Աւելորդ նկատեցինք օրինակներով ցոյց տալ Զամչեանի եւ Հ. Ղ. Սեբաստացիի միջեւ եղած կապակցութիւնը, որ շատ անդամ բա-

© National Library of Armenia

ռացի է։ Անցնինք այժմ տեսնելու թէ ի՞նչ առընչութիւն ունեցած են այդ երկու գրչագրերը Գուլամիրեանցէն հրատարակուած Դաւիթ բէկի պատմութեան հետ։

Աբգար Գուլամիրեանց 1871ին Էջմիածնի մէջ հանդիպելով գրչագրի մը, որուն մէջ կը պատմուէին Դաւիթ բէկի ազատագրական շարժումը ու պատերազմները այնպէս՝ ինչպէս նկարագրուած էր Զամչեանի պատմութեան մէջ ու նկատելով անոր կարեւորութիւնը ազգային պատմութեան համար, նոյն տարին նոյնութեամբ կը հրատարակէ Վաղարշապատի մէջ, անփոփոխ պահելով նաեւ ձեռագրի վրայ գրուած բացատրական հետեւեալ երկար տիտղոսը.

«ԴԱՒԻԹ ԲԷԿ – Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ բէկի եւ պատերազմաց Հայոց Խափանու որք եղեն ընդդէմ Թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի Տեառն 1722 եւ Հայոց 1171։

Զորս ետուն գրել որք ի սկզբանէ մինչեւ ցվախճան յառաջադէմ լեալք էին յամենայն պատերազմունս եւ ականատես իրացն եղելոց, այսինքն Ստեփաննոս Վրդանէսեան որ ի տանէն Շահումեան, ի դաւառէն Փոքր Սիւնեաց, եւ յաւանէն Եկտաստանաց, եւ այլ ոմանք ընդ նմա.

..... վարդապետի .....»։

Գուլամիրեանցի հրատարակած Դաւիթ բէկի պատմութեան տիտղոսէն դատելով կրնանք եզրակացնել թէ տպագրուած այդ գրչագիրը պէտք է ԺԸ դարուն խմբագրուած գրչագրի մը օրինակն ըլլայ, քանի որ գրչագրին հեղինակը կ՚ըսէ թէ 1722ի ազատագրական շարժումի պատերազմները, զորս ինք գրչագրի մէջ կը պատմէ, տեղի ունեցած են ի մերում ժամանակի, այսինքն պատմութիւնը գրի առած ժամանակներուն։ Այս ենթադրութիւնը կը հաստատուի նաեւ գրչագրի տիտղոսի յաջորդ տողերէն ալ, երբ կ՚ըսէ թէ պատմութիւնը գրի առնել տուողները եղած են յառաջադէմ, այսինքն գլխաւոր դերակատար անձնաւորութիւններ, որոնք ականատես եղած են պատմուած դէպքերուն, ու յականէ անուանէ կը յիշատակէ Ստեփանոս Շահումեան ու դեռ ուրիշներ իրեն հետ։

Եթէ Գուլամիրեանցի հրատարակած գրչագրի մէջ ընդուած չըլլար հեղինակին անունը ու թողուած միայն վարդապետ բառը, կրնայինք առանց բնաւ պատճառաբանութիւններու դիմելու, յայտնի կերպով գիտնալ թէ Էջմիածնի գրչագիրը նոր աղբիւր մը չէր ներկայացներ, այլ ընդօրինակութիւն մըն էր Ս. Ղազարի Բ գրչագրին։

Գուլամիրեանց ի տես հեղինակի անունին եղծումին, իր հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ այս անդրադարձութիւնը կ՚ընէ. «Բայց ցաւում ենք շատ, որ չկարողացանք գտնել այս աղնիւ Պատմագրութեան բուն հեղինակը, պատճառ անխոհեմ ու անզգամ մարդիկ անհետացրել են սոյն աղնիւ հեղինակ վարդապետի անունը, ջնջելով նորա անունը եւ տոհմանունը, մի միայն վարդապետ բառը թողլով, ինչպէս մենք եւս թողուցինք ահա»։

Փրոֆ. Ադոնց, որ Հ. Ալիշանի «Սիսական»էն ծանօթ էր թէ որո՞ւ կրնար ըլլալ այդ ջնջուած անունը, ուզելով պատասխանել Գուլամիրեանցէն եզրակացութեան մը չհանգող այս փնտռտուքին, «որի համար, այսինքն հեղինակին անունը գտնելու շատ տեղեր ու պատմագրութիւններ փնտռելով չկարողացանք եւ ոչ մի տեղ գոնէ ծանօթութիւն ինչ գտնել» Ադոնց կը պատասխանէ. «Ցայտնի է որ ծածկանուն վարդապետը Հ. Ղուկաս Ստեփանեան Սեբաստացին է, Մխիթարի աշակերտ, նա է որ գրի է առել ինչ որ պատմել է Ստեփան Վրթանէսեան Շահումեանը»։

Արսէն Վ. Ղլդճեան (Արքեպիսկոպոս) «Արարատ» թերթին մէջ, 1905 Ապրիլ, էջ 382–387, շատ հետաքրքիր տեղեկութիւններ կու տայ Գուլամիրեանցի աղբիւր գրչագրի մասին, որոնք կը հաստատեն թէ Գուլամիրեանցի գրչագիրը ընդօրինակութիւն մըն է Ս. Ղազարի մէջ գտնուած Բ գրչագրին. եւ եթէ ընդօրինակուած գրչագրին մէջ ինչ ինչ տարբերութիւններ ու փոփոխութիւններ կան, անոնք կատարուած են ընդօրինակողի քմահաճ կամքէն։ Ահա Արսէն Վ. Ղլդճեանի հաղորդած տեղեկութիւնները։

«Մայր Աթոռի մատենադարանի թիւ 450 (Գրոց ցուցակ նոր գրչագրութեան) կանոնադիրքը պարունակում է իր մէջ ձեռագրի վերջնում Պատմութիւն ինչ անցից ի Սիւնիս յետնոց, 74 քառածալ երես ընդ ամէնը։ Պատմութեան սկզբից պակսում է 20 երես». Ղլդճեան յետ հաստատելու թէ այդ ձեռագիրը նոյն է Գուլամիրեանցի հրատարակութեան հետ, կ՚աւելցնէ. «Ձեռագիրը արտագրուած է եղեր 1759 թուից առաջ գրուած օրինակից։ Արտագրուել «Զմիւռին» քաղաքում Դանիէլ գրչի ձեռքով, իսկ առաջին յիշատակարանն աւարտուել է 1759 թուականի Յունուար 20ին, «Ամստերդամ քաղաքում»։ Իսկ Մայր Աթոռի ձեռագիրն արտագրութիւն է Զմիւռնիայում արտագրուած օրինակին։ Արտագրողն է Եսայի Աւագեան, որ ընդօրինակել է 1847 թուականին Ս. Էջմիածնում»։

Զմիւռնիոյ եւ Էջմիածնի մէջ ընդօրինակուած ձեռագիրներու մասին յետ տալու այս տեղեկութիւնները, Ղլդճեան կ՚աւելցնէ, «Զմիւռնիոյ ձեռագրի մէջ ամենահետաքրքրական մասը, որով նա էապէս տարբերում է Գուլամիրեանցի հրատարակած Դաւիթ բէկի պատմութիւնից, վերաբերում է Դաւիթ բէկի զօրականներից Տէր Աւետիքին», այսինքն Զմիւռնիոյ ձեռագրի մէջ Տէր Աւետիք Հալիճորէն մեկնելէն վերջ, կ՚երթայ ու կը բնակի Գաղատիա, եւ Հռոմի Հայրապետէն ներում կ՚առնէ, մինչդեռ Գուլամիրեանցի ձեռագրի մէջ Տէր Աւետիք կը դադրէ Երուսաղէմ եւ Հայոց Պատրիարքէն ներում կը ստանայ։ Այս տարբերութիւններու առջեւ Ղլդճեան հետեւեալ

© National Library of Armenia

խորհրդածութիւնը կ'ընէ. «Մտածել Զմիւռնիոյ ձեռագրի մէջ կեղծիք մտած լինելու մասին շատ դժուար է, մենք հակուած ենք կարծելու որ այն ձեռագիրը որից արտատպուած է Դաւիթ բէկի պատմութիւնը՝ դժուար թէ չունենար այդ կտորը որ մենք մէջ բերինք: Մեզ թուում է որ (Գուլամիրեանցի ծառայած գրչագիրը) պարզապէս ազգասիրութեամբ «Գաղատիա» գաղթելը վերածուել է Երուսաղէմ ուխտի գնալուն եւ Հռոմի Քահանայապետից ներում խնդրելը, Հայոց Պատրիարքից ներում խնդրելուն եւ այլն...»:

Ղլդճեան կ'ըսէ որ Զմիւռնիոյ մէջ արտագրուած գրչագիրը ընդօրինակութիւն մըն է 1759 թուականէն առաջ գոյութիւն ունեցող գրչագրի մը, եւ որովհետեւ գիտենք որ, ինչպէս վերեւ տեսանք, դէթ մինչեւ այսօր, բացի Հ. Ղուկաս Սեբաստացիի ձեռագրէն, 1759 թուականէն առաջ գոյութիւն չեն ունեցած ուրիշ գրչագրեր Դաւիթ բէկի պատմութեան վերաբերեալ, կրնանք տրամաբանօրէն եզրակացնել որ թէ՛ Զմիւռնիոյ գրչագիրը եւ թէ՛ Գուլամիրեանցին հրատարակութիւնը, ընդօրինակութիւններ են Հ. Ղուկաս Սեբաստացիին վերագրուած Դաւիթ բէկի պատմութեան գրչագրէն:

Մենք միեւնոյն եզրակացութեան կը հասնինք երբ իրարու բաղդատենք Ս. Ղազարի Բ գրչագիրը եւ Գուլամիրեանցի հրատարակութիւնը. կը տեսնենք որ առաջին էջէն մինչեւ վերջին էջը պատմութիւնը կը զուգընթանայ բառացի ու տառացի կերպով:

Այստեղ մէջ կը բերենք այն անդրադարձութիւնները որ Հ. Եղիա Փէչիկեան ըրած է, իրարու հետ բաղդատելով այդ երկու բնագրերը.

«Դժուար չեղաւ մեզի կատարել այդ համեմատութիւնը, որուն իբրեւ արդիւնք իսկոյն պիտի ըսենք որ Մխիթարեան Բ ձեռագիրը... որքան որ կը խոտորէր իր մանրամասնութեամբ եւ նորանոր պարագաներով Ս. Ղազարի Ա. ձեռագրէն իր ամբողջութեամբ, սակայն մէն մի պարբերութեամբ եւ ընդհանրապէս բառ առ բառ կը զուգընթանար Գուլանիրեանի հետ... Անշուշտ դժուարութիւն չի յարուցաներ միեւնոյն իմաստով եւ բառերով նախադասութեանց մէջ բառերու կարգի փոփոխութիւնը, որուն ստէպ կը հանդիպինք Գուլամիրեանի քով: Աւելի նկատելի կէտ մըն է բառերու փոփոխութիւնը համապատասխան հոմանիշով, որ նոյնպէս յաճախակի կը տեսնուի: Երկու պարագաներն ալ օրինակողին քմահաճոյքին վերագրելու է, ապա թէ ոչ անհնար է մեկնել, երկու անկախ տարբեր գործերու մէջ նոյնքան երկարութիւն պատմուածքի, նոյն նախադասութիւններով եւ նոյն կամ նոյնիմաստ բառերով»: Հ. Եղիա վարդապետ ապա կը կատարէ համեմատական մէջբերումներ՝ ապացուցանելու իր անդրադարձութիւնները, ըսելով «Այժմ տեսնենք քանի մը համեմատական հատուածներ Մխիթարեան ձեռագրէն ու Գուլամիրեանի հրատարակութենէն» (Բազմ. 1938, էջ 180).

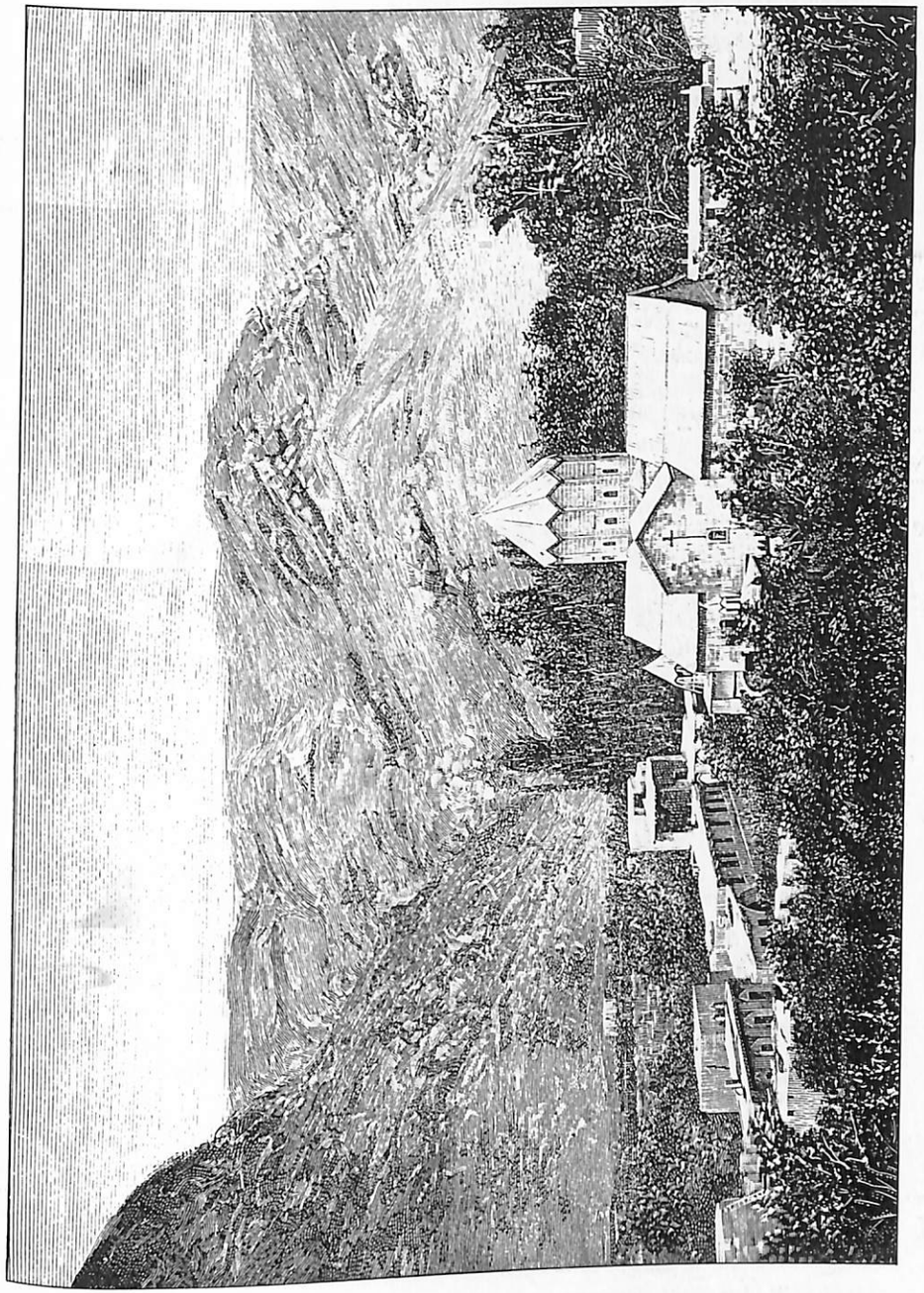

Ս. Թովմասի վանք մէջ

ՁՌԳ. Բ. ՄԽԻԹ. ՄՏՆԴՐՆ.Ի

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Թէ ո՞րպէս եւ վասն է՞ր եղեւ Մուտն Դաւթի պէկին ի խափան, եւ՝ թէ զիա՞րդ ելին միացան ընդ նմա բնակիչք գաւառին եւ ընդդէմ դարձան Թուրքաց.

Ի ժամանակին յորժամ զօրացան ազգն աղուանից Թուրքաց ի կողմանս հնդկաց ի ղանտահար գաւառին, եւ յարձակեցան յաշխարհն պարսից ասպատակաւ աւար հարկանել մինչեւ ի գալ պաշարել նոցա, եւ առնուլ զսպահան քաղաք, եւ սատակել զշահ հիւսէին արքայն պարսից, որ եղեւ յամի տեառն 1721. *եւ ի Թուին հայոց ՌՃՀ։*

Ի յայս եւ ի սոյն ժամանակի ի հիւսխոյ հայոց լակզի թաթարքն ի կողմանս հայոց, եւ աղուանից արշաւեցին եւ զգիւղօրէսն դանջու եւ շամախու ասպատակեալ աւար առին, եւ զաղուլեցին ի մուսապէկեան տոհմէ զիշխանն Շամախու սպանին, եւ զամենայն զօրաւոր դիմակացսն սատակեցին, եւ ժողովուրդս երկրին, եւ զկանայս եւ զմանկունս գերի վարեցին, զորոց չունիմք յայսմ վայրի մի ըստ միոջէ պատմել։

Եւ կամ Թէ զիա՞րդ զայսչափ չարիս տեսեալ հայոց բնակչացն քուքարացւոց եւ ուտացւոց ընդդէմ ելին նոցա ի բաց վանել, դունդ կազմեցին, զէն զգեցան պատրաստեցան ի պատերազմ, ճակատ կազմեցին առ թարթար գետովն, ընդդէմ ամենայն յարձակելոցն յասպատակութիւն երկրին իւրեանց, որք եւ զանուն առին այսու եւ կոչեցան մեծ սըղնախ մինչեւ ցայսօր։

Եւ Թէ որպէս հարին վանեցին, Թէ ղլազկին, Թէ զպարսիկն, եւ Թէ զօսմանցին ոչ ունիմք գրել։ Այլ միայն զխըմբելոյն հայոց յեօթնաբերդեան գաւառին խափանու եղելոցն ձեռն արկանեմք պատմել։ (էջ 1–2)։

ՀՐԱՏ. ԳՈՒԼԱՄԻՐԵԱՆՑԻ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋՆԵՐՈՐԴ

Թէ վասն է՞ր, եւ կամ ո՞րպէս եկն եմուտ Դաւիթ բէգն ի խափան գաւառ։ Եւ թէ զիա՞րդ ելին միացան ընդ նմա ամենայն բնակիչք գաւառին, եւ ընդդէմ դարձան Թուրքաց.

Ի ժամանակին՝ յորժամ զօրացան ազգն Աղուանից Թուրքաց՝ ի կողմանս Հնդկաց՝ ի Ղանդահար գաւառին, եւ յարձակեցան յաշխարհն պարսից ասպատակաւ աւար հարկանել, մինչեւ ի գալ՝ պաշարել նոցա, եւ առնուլ իսկ զՍպահան քաղաք, եւ սատակել զՇահ Հուսէին արքայն Պարսից, որ եղեւ յամի Տեառն 1721, *եւ ի Թուականութեանս Հայոց ՌՃՀ* (1170)։

Զայսու ժամանակաւ Լակզի Թաթարքն ի կողմանցն հիւսխոյ ի Հայս եւ ի յԱղուանս արշաւեցին. եւ զգիւղօրէսն Գեանջայու, եւ Շամախու ասպատակեալ աւար հարկանէին, եւ զԱղուլեցի Մուսաբէգեան տոհմէ զիշխանն Շամախու, ի մահ մատնէին, եւ զամենայն զօրաւոր դիմակացսն առ հասարակ սատակէին, եւ զժողովուրդս երկրին զկանայս, եւ զմանկունս ի գերութիւն վարէին, զորոց մի ըստ միոջէ յայսմ վայրի չունիմք պատմել։

Եւ կամ Թէ զիարդ զայսչափ չարիս տեսեալ Հայոց բնակչացն Գուգարացւոց, եւ որ շուրջ էին բնակիչք Հայոց, զինու զարդու յօրինեցան, ի մարտ պատրաստեցան միահամուռ ճակատեալք առ Թառթառ գետովն ընդդէմ ամենայն արձակելոցն ի յասպատակութիւն երկրի իւրեանց (որք եւ զանուն առին այսու, եւ կոչեցան մինչեւ ցայսօր մեծ Սըղնախ)։

Եւ Թէ ո՞րպէս քաջացան սոքա, հարին վանեցին զԼակզին, Թէ զՊարսիկն եւ Թէ զՕսմանցին, ոչ ունեմք գրել. այլ միայն զխմբելոցն Հայոց ի յեօթնաբերդ գաւառին խափանու եղելոցն ձեռնարկեմք պատմել։ (էջ 1–2)։

© National Library of Armenia

Եթէ մէկը ուզէ տեսնել համեմատական ուրիշ կտորներ՝ կրնայ դիմել 1938 «Բազմավէպ»ի 180 էջին:

Կարծեմ այսքանը կը բաւէ համոզուելու՝ թէ Գուլամիրեանցի հրատարակութեան իբրեւ գրչագրական աղբիւր ծառայած է Ս. Ղազարի Բ գրչագիրը, որմէ ընդօրինակուած է:

Հ. Ալիշան «Սիսական»ի մէջ Դաւիթ բէկի պատմութեան վրայ խօսած ժամանակ՝ սկիզբը կ'ըսէ թէ հեղինակը անծանօթ է («Սիսական»ի յառաջաբան), ապա պրպտումներ կատարելէ վերջ, իբրեւ յայտնութիւն մեզի կը հաղորդէ թէ Հ. Ղուկաս Սեբաստացին է Պատմութիւն մարտից Ղափանցւոցի հեղինակը: Սակայն Հ. Ալիշան իր այս եզրակացութեան հասնելու մասին ամենեւին տեղեկութիւն չի տար, թէ ո՞ր աղբիւրներու վրայ հիմնուած կը հաստատէր զայն. ասիկա որոշ է որ իբրեւ աղբիւր չեն կրնար իրեն ծառայած ըլլալ Ս. Ղազարի երկու գրչագրերն ալ, քանի որ «Սիսական»ի մէջ Դաւիթ բէկի պատմութեան իր մէջբերութիւնները կ'ընէ ոչ թէ վերոյիշեալ գրչագրերէն, այլ Գուլամիրեանցի հրատարակութենէն: Կրնանք միայն այս ենթադրութիւնը ընել, այսինքն թէ Հ. Ալիշան, Հ. Ղուկասի «Համառօտ պատմութիւն Թադաւորաց Հայոցէն ու աշխարհագրութենէն» ծանօթացած ըլլալով որ նա գրած է Դաւիթ բէկի պատմութիւն մը եւ Գուլամիրեանցի հրատարակութեան տակ տեսնելով ջնջուած Դաւիթ բէկի պատմութեան հեղինակին անունը՝ եզրակացուցած է թէ հեղինակը Հ. Ղուկասն ըլլալու է:

Այժմ մեզի կը մնայ լուսաբանել ուրիշ երկու հարցեր եւս, այսինքն՝ թէ որո՞նք եղած են Դաւիթ բէկի պատմութեան թելադրողները Հ. Ղուկասին եւ այլոց, եւ երկրորդ՝ թէ ի՞նչ կերպով իրարու հետ յարաբերութեան մտած են թելադրողներն ու գրի առնողները:

Վերեւ յիշատակուած աղբիւրներու մէջբերութիւններէն արդէն մեզի յայտնի են թէ Հ. Ղուկասին եւ այլոց թելադրողները գլխաւորապէս եղած են երկու յառաջադէմ ու ականատես անձնաւորութիւններ, որոնք յականէ ու յանուանէ ալ կը յիշատակուին, այսինքն Ստեփաննոս Շահումեան ու Տէր Աւետիք քահանան, ասոնց հետ անորոշ կերպով կը յիշատակուին նաեւ ուրիշներ, որոնց համար կ'ըսուի «եւ այլ ոմանք ընդ նմա»:

Ստեփան Շահումեանին անունին յիշատակութիւնը իբրեւ թելադրող, մենք տեսանք արդէն Գուլամիրեանցի հրատարակութեան մէջ, երբ կ'ըսէ «Զորս ետուն գրել... Ստեփաննոս Վրդանէսեան որ ի տանէն Շահումեան, եւ այլ ոմանք ընդ նմա»:

Իսկ Տէր Աւետիք քահանային անունը իբրեւ թելադրող մեզի յայտնի է Հ. Մկրտիչ Աւգերեանէ յօրինուած Ս. Ղազարի ձեռագրաց նոր ցանկի ցուցակի մէջէն, ուր վերոյիշեալ հայրը այսպէս կը ներկայացնէ մեզի Ղափանցւոց պատմութեան բացագրական տիտղոսը «Ղափանցւոց պատմութիւն, ուր գրին գործք Դաւիթ բէկին եւ գործակցաց նորա՝ Մխիթար զօրավարի եւ Տէր Աւետի... գրեալ ի մերայնոց առեալ ի բերանոյ նոյն Տէր Աւետի եւ այլոց»:

Գիտնալէ վերջ Դաւիթ բէկի պատմութեան թելադրող անձնաւորութիւններու անունները, կարելի՞ է արդեօք գրչագրերու մէջ որոշել թէ պատմութեան ո՞ր մասը Ստեփան Շահումեանէն թելադրուած է եւ ո՞ր մասը Աւետիք քահանայէն:

Բ գրչագրի մէջ կարելի չէ նման զանազանութիւն մը կատարել, որովհետեւ երկուքին թելադրութիւնները ի մի ձուլուած են եւ պատմական միութիւն մը առաջ բերուած: Մինչդեռ Ա գրչագիրը մեզի կը ներկայացնէ այնպիսի տուեալներ, որոնց վրայ հիմնուած մենք կրնանք հասնիլ որոշ եզրակացութեան մը, նշանակելու թէ գրչագրին ո՞ր մասը մէկուն, եւ ո՞ր մասը միւսին կը պատկանի: Ասոր լուսաբանութեան համար հարկաւոր կը համարիմ վերաքաղ մը ընել Ա գրչագրի մասին նախապէս ըսուածներուն: Ա գրչագրի նկարագրութեան մէջ մենք տեսանք որ բաղկացած է 33 էջերէ, եւ որոշ կերպով բաժնուած երկու հաւասար մասերու, այսինքն 1 էջէն սկսեալ մինչեւ 16րդ էջը. էջերու վրայ թիւեր չկան, այս մասը մենք պիտի կոչենք Ա. մաս, իսկ 17րդ էջէն մինչեւ 33, էջերու վրայ գրուած են 1էն մինչեւ 17 թիւերը այս մասն ալ պիտի կոչենք Բ մաս: Նոյնպէս Ա. գրչագրի նկարագրութեան մէջ տեսանք նաեւ՝ որ այդ երկու մասերը շատ տեսակէտներով իրարմէ կը տարբերին, ինչպէս Ա մասի էջերու մէջ կան շատ մը սրբագրութիւններ ու յաւելումներ, մէջի պատմուած դէպքերը իրարու հետ շաղկապուած չեն, ետեւառաջուն թիւն կայ դէպքերու ժամանակագրական կարգի մէջ, մինչդեռ այդ թերութիւնները գրեթէ չկան Բ մասի մէջ: Եթէ երկու մասերը իրարու հետ բաղդատենք՝ պիտի տեսնենք որ պատմական շատ մը դէպքեր կրկնուած են: Ահա քանի մը օրինակներ.

ՁՈՒԳ. Ա. – ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՇԱՀՈՒՄԵԱՆԷՆ թելադրուած

Եւ իբրեւ լուան բնակիչքն Զաւնդրու զգալն Դաւիթ պէկին դիմեցին առ նա, եւ զառաջինն դիմեաց Թորոսն, որ բնակէր ի Խորձոր գալ եւ առնուլ ի նմանէ զիշխանութիւն զօրապետութեան, եւ զԸնացեալ ի Զաւնդուր ժողովեաց զարքն տեղւոյն առ ինքն մնաց անդ: (էջ Դ.)

Ազդ եղեւ զաւառապետին Նախիջեւանու եթէ Դաւիթ պէկն երթայ ի Խաւան զօրաժողով լինել անդ. եւ նա երթան զօրաժողով լինել անդ. (էջ 2)

ՁՈՒԳ. Ա. – ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՏԷՐ ԱՒԵՏԻՔԷՆ թելադրուած

Արդ զայս ամենայն իմացեալ ամենեքեան որք բնակեալք էին ի Զաւնդուրն զառաջինն եկն առ նա Թորոս զօրապետն եւ ընդ նմա հնդետասան այր: Եւ ետ նմա զիշխանութիւն զօրապետութեան եւ առաքեաց զնա, եւ ընդ նմա զՊայնտուր սպարապետն ի Զաւնդուր: (էջ 2)

Եւ եղեւ յետ այնորիկ առաքեալ ըզբազմութիւն զօրաց իւրոց ի վերայ Պարկուշատու, եւ ինքն մնաց սակաւուք ի

© National Library of Armenia

կոտասան հազարաւ ի վերայ Դաւութ պէկին։ Իսկ նա իբրեւ լուաւ զայս՝ հրաման ետ զօրս ժողովել ի տանէն Սիսանայ եւ ժողովեալ խմբեցին զչորս հազարս արանց եւ զառաջին երկու հազարսն յաւելեալ ի նոսա եղեն վեց հազար վառնալք ի պատերազմ եւ նոքօք հանդերձ ճակատեցաւ ի վերայ Նախիջեւանու զեւտոյն ընդդէմ խանին։ Արդ՝ իբրեւ բախեցան ընդ միմեանս, զօրքն խանին ի փախուստ դարձան եւ սոքա զկնի նոցա պնդեալ փախստեայս տանէին ի 18 ժամէ աւուրն մինչեւ ցշ21 ժամն վանեցին եւ ի 22 ժամուն փախստեայքն ամենեքեան ի միասին հաւաքեցան ի կրունքս ընդդէմ հայոցն դարձան։ Իսկ հայքն փախստեայք եղեն ի նոցանէ մինչեւ ի գետափն։ 2200 մարդ գետակուր եղեն. իսկ Դաւութ պէկն, Ավթանդէլն եւ երկոքեան կորկիքն ամբացան ի վէմ մի յափն գետոյն եւ անտի մինչեւ ցշ2 ժամ զիշերոյն հասին ի Սիսան, եւ ամենայն զերծեալքն ի փախստէից ժողովեցան ի վերայ Դաւութ պէկին։ Եւ անտի եկին յերկիրն Տաթեւ եւ զզօրսն ժողովեալ առ ինքն նստաւ ի վանս։ (էջ Գ–Դ)

Յետ այսորիկ աւուրքն աւուրք զարնանային, եւ եկն հօտ մի ոչխարաց սուլտանին, յորում էին 2000 ոչխար եւ 12 հովիւ արածել ի յարտորայս նոցա, եւ զայս իբրեւ լուաւ Թորոս հարիւրապետն վաղվաղակի առաքեաց զարս եւ կոտորեցին զհովիւսն եւ առին զամենայն հօտն։ Արդ զայս իբրեւ լուաւ Պարկուշատու Փաթալի սուլտանն եւ իւր եղբայրն Աղասի սուլտան թէ հայքն Զաւնդուրեան ապստամբեալք են ի Թուրքաց եւ կոտորեալք են զնոսա.... եւ Փաթալի խանն երկոտասան հազարաւ ի վերայ Զաւնդուրին, իսկ նոքա առաքեցին յառաջագոյն ի Կամնադրոյ ի յիշկտոյ 150 սպառազէն, կալնուլ զկիրճս ճանապարհին զի էր անտառախիտ յոյժ եւ դարան մտին նոցա անդ։ Արդ զօրքն Թուրքաց իբրեւ հասին անդր, զօրքն Հայոց արձակեցին ի վերայ նոցա զհրացանս, մինչեւ ի դարձուցանել զնոսա ի կրունկս. եւ իբրեւ դարձան նոքա, սոքա պնդեցան Սիսան գաւառի։ Եւ ել ի վերայ նորա խանն Նախիջեւանու չորեքտասան հազարաւ ի պատերազմ, եւ անկան ի նմին պատերազմի ի հայոցն իննհարիւր այր։ Եւ անտի եկն Դաւութ պէկն ի Հալիձոր, եւ ժողովեալ զարսն տեղւոյն գնաց ի յիշկետ։ (էջ 4)

Վասն զի զայս ամենայն լուեալ եւ տեսեալ պարսիցն, որք շուրջ էին զնոքօք կուսակալք նաեւ կուսակալն Խափանու, խանն Պարկուշատու որ կոչի Բաթալի խան եւ խանն Ղարադաղ երկրին, սոքա ամենեքեան եկեալ ի միասին, ելին ի վերայ Զաւնդուր գաւառին ութ եւ տասն հազարաւ յաւուր քառասնորդաց պահոց ի տօնի սուրբ Լուսաւորչին։ Իսկ հայոցն յուսալով յողորմութիւնն Աստուծոյ, ի գիշերի յարութեանն Քրիստոսի դիմեալ ի վերայ բանակի նոցա, հարին կոտորեցին զնոսա եւ առին զբանակն եւ զայլսն փախստականս արարին։

(էջ 2–3)

զկնի եւ կոտորեցին ի նոցանէ չորս հազար այր եւ մնացեալքն փախեան ի Պարկուշատ։ (էջ Դ–Ե)

Արդ յետ այսորիկ իբրեւ մի կամ երկու ամիս ի վերայ անցին, եկն լուր առ Պապ ի յՈւրտուվարայ, թէ Թուրքն վերըստին զօրաժողով եղեւ առ ի գալ աւերել զԽափան. յայնժամ խորհուրդ արարին Ծերքն կենաուղայ, զի մարդիքն դիւղօրէիցն բոլոր հաւաքիցեն ի 2 գիւղս, ի Կէսն վանք կոչեցեալ չինէն մինչեւ ի Կալեր, եւ ի կողմանցն Կալերու մինչեւ ի Մանլեւ եւ մինչեւ ցԱփքիս։ Եւ իբրեւ ժողովեցին զամենեսեան զնոսա անդ, հետեւեալ աւուրն տեսին, զի Սափի Ղուլին, եւ որդին Ղազու Ուրդուվարեցւոյ եւ որդին Շահխալամին եւ Ը հազար զօրք ընդ նոսա, անցեալս առ նոսա ի յԱլանկեզայ սարոյն եւ եկեալս ի վէմն Գուղայ։

Արդ իբրեւ լուաւ Պապ զանցանելն նոցա (այլազգեաց) եկ ընդ առաջ նոցա երկու հազարաւ եւ ետես ընդ այն զի զօրքն Թշնամեաց բազումք են յոյժ, դարձաւ յետս. իսկ ժողովուրդք դիւղօրէիցն որք հաւաքեալք էին ի վերոյ ասացեալ տեղւոջ, ամենեքեան անցին ի սարոյն խաչ Գուլու ի հողն Զաւունդուրին եւ այլազգիքն յառաջ խաղացեալ եկին մինչեւ ի Դաշատուն եւ զբոլոր գիւղօրայսն քանդեցին։

Իսկ Դաւութ պէկն իբրեւ լուաւ այնպիսարարն գալն այլազգեաց, եկ երկու հազար եւ ութ հարիւր արամբ եւ էջ ի դաշտ անդր, եւ զայն լուեալ այլազգեացն փախեան ի յՈւրտուար։ Այլ Դաւութ պէկն իբրեւ լուաւ թէ Պապ սակաւ ոմամբ է կացեալ, բարկացաւ յոյժ ի վերայ նորա, եւ ասէ. միթէ չիցէ՞ բաւական զի փախեաւ ի պատերազմէ եւ արդ ոչ եւս կամի գալ առ իս, եւ ել անտի Դաւութ պէկն եւ եկն ի Կալերս եւ կալեալ անդ զՊապ տարաւ ընդ ինքեան, եւ անցեալ ընդ Խաչ պօլու սարոյն եկն յիշկետ եւ անդ գլխատեաց զնա եւ զտուն նորա աւար էառ եւ 3 օր նստաւ յիշկետ եւ յետերից աւուրց գնաց ի Գեմանցու դաշտն։

(էջ Ծ–ԺԱ)

Եւ անտի գնաց ի Սիսան գաւառ եւ անդ կալեալ կոտորեաց զիշխանս Թուրքաց, եւ եկեալ պաշարեաց զմեծաքոյն եւ զանառիկ բերդն Որոտնու, եւ էառ զայն յետ չորից աւուրց ի տօնի Մաղկազարդի։

Եւ եղեւ յետ այնորիկ առաքել զբաղմութիւն զօրաց իւրոց ի վերայ Պարկուշատու, եւ ինքն մնաց սակաւուք ի Սիսան գաւառի։ Եւ ել ի վերայ նորա խանն Նախջեւանու չորեքտասան հազարաւ ի պատերազմ եւ անկան ի նմին պատերազմի ի հայոցն իննհարիւր այր։ Եւ անտի եկն Դաւութ պէկ ի Հալիձոր, եւ ժողովեալ զարսն տեղւոյն գնաց յիշկետ, եւ անդ ի չարախօսելն զՊապայ զօրապետին, եհատ զգլուխ նորա՝ եւ անտի գնաց ի Զաւնդուր, անդ եւս զօրաժողով լեալ եւ առեալ ընդ իւր զզօրսն գնաց ի վերայ Թուրքին եւ հարին կոտորեցին Շահայպակլու գիւղօրէսն եւ զինչս նոցա առեալ եկին ի դաշտն Կումանու։

(էջ 4–5)

© National Library of Armenia

Եւ այլազգիքն իբրեւ լուան թէ Դաւութ պէկն անցաւ ի Զաւնդուրն, ել Սափի Ղուլին եւ որդին Ղազու եւ որդին Շահիսլամին երկոտասան հազարաւ եւ անցին յԱլանկեզայ սարոյն ի կենէուղն եւ զբոլոր գիւղորայսն այրեցին եւ լուր եհաս Դաւութ պէկին վասն այսր ամենայնի ի Զաւնդուրն, զի յաւուրսն յայնոսիկ բնակէր նա ի Ծամ եւ ել չորս հազարաւ ի վերայ այլազգեացն եւ եդիտ զնոսա ի Լիչքին, որ է յայնկոյս Ղօղղոզ գետոյն։ Իսկ թուրքն բնակեալ էր ի Լըչկին, իբրեւ տեսին զնոսա, ելին արտաքս եւ եկին ի Գողթ, որ է գետափն եւ ոչ ետուն անցանել զգետն, եւ սոքա աստի եւ նոքա անտի մարտ եղեալ կռուէին յառաւօտէ մինչեւ ի 24 ժամ աւուրն մինչեւ ի գալն նոցա Իշխանդ ի գլուխն Դաշտուն։ Ի գիշերի Տաւութ պէկն էանց ի Հալիձորն։ (էջ ԺԱ)

Եւ այր եկն առ նա եւ ասէ ահա թուրքքն Խարանու, Ուրդուարու, Թավրիզու եւ Ղարատաղու. քսանեւութն հազարաւ գիմեալ գան կամ ի Մեղրի եւ կամ ի Կենաուղն։

Իսկ նորա լուեալ զայն վաղվաղակի ժողովեաց զամենայն զօրս իւր եւ եկեալ բանակեցաւ ի Կալեր, եւ ընդ այգն ընդ առաւօտն եհաս ի Լճկին եւ սկսաւ պատերազմն, եւ իբր էանց օրն թողեալ անդ զթուրքն եկն ի Փուխուրութայ սարն եւ անտի ի Հալիձորն։ (էջ 5)

Բացի կրկնութեան այս փաստերէն կան ընդգրային յայտնի փաստեր ալ ըսելու համար՝ թէ Ա. գրչագրի Ա. մասը կը պատկանի Ստեփան Շահումեանի թելադրութեան, իսկ Բ. մասը Տէր Աւետիք քահանային։

Տեսնենք գրչագրի մէջ գտնուած այդ փաստերը։ Առնենք Մեղրիի պատերազմի նկարագրութիւնը. ահա թէ ինչպէս նկարագրուած է ան՝ գրչագրի Ա. մասի մէջ՝ որ մենք Ստեփան Շահումեանին կը վերագրենք։

«Եւ ի յառաւօտուն պահու նոքա (Սափի Ղուլին եւ որդին Ղազու) իբրեւ տեսին թէ Դաւիթ բէկն ոչ է անդ եւ ոչ ուստեք էր նոցա այնուհետեւ երկիւղ անցին ի Գուրամ եւ եկին աւար հարկանելով զկողմանս Գուրամայ մինչեւ ի Մեղրայ։ Արդ մինչչեւ եկեալ էր նոցա ի Մեղրայ, Մեղրացիքն (վասն զի լուեալ էին զգալ նոցա ԺԸ հազարաւ) ժողովեցան արք քաղաքին յերիս թաղս։ Իսկ զօր այլազգացն գիմեաց զառաջինն մտանել ի փոքրիկ թաղն եւ սոքա ի վեր առին զկամուրջն կալան զանցս գետոյն զինուք եւ թուփանկովք, եւ նոքա լքան անցանել զգետն. եւ յայնմ վայրի արք մնացին ի փոքրիկ թաղն լուրս առաքեցին արանցն Գուրամայ... այլազգիքն գիմեցին ի մեր փոքր թաղն, ուստի մինչեւ ցերկու օր եթէ յօգնութիւն մեզ ոչ հասանիցէք գերիմք ի նոցանէ. Եւ Ստեփաննոս Վարթանէս Շահումբանէս ի գիշերայն ելեալ գնացի ի Զաւնդուր առ զօրապետն Պայինտուր եւ յայտ արարի նմա զամենայն նեղութիւնս եւ զանձկութիւնս Մեղրացւոց եւ նա առժամայն հրաման տայր վաղվաղակի դալ ժողովել առ նա ամենայն զօրականացն եւ եկին խմբեցան 2·000 քաջ սպառազէն ի Զաւնդրու եւ ի Գուրամայ, եւ ել նոքօք եւ գնաց բանակեցաւ այն գիշեր ի Մազրան եւ Ստեփաննոս ընդ նմա»։ Ապա Շահումեան մանրամասնօրէն կը նկարագրէ պատերազմը, Հայերուն յաղթութիւնը եւ Սափի Ղուլիին գերի բռնուիլը. նկարագրութիւնը կը բռնէ գրեթէ երեք էջ։

Այժմ տեսնենք թէ նոյն դէպքը ինչպէս նկարագրուած է Բ. մասի մէջ՝ որ մենք Աւետիք քահանային կը վերագրենք։

«Յայնժամ սկսաւ թուրքն հարկանել զգեօղորայսն, կոտորել եւ գերի վարել, մինչեւ դալ նորա ի պաշարել զՄեղրի, եւ յետ հինգ աւուր պաշարման առին զփոքրիկ թաղն։ Յայնժամ հրեշտակս արձակեցին ի Կալեր զօրապետացն դալ օգնութիւն հասանել ինքեանց։ Եւ ել ցին ի Կալեր զօրապետացն դալ օգնութիւն հասանել ինքեանց։ Եւ ել գնաց գիշերայն Ստեփաննոս Շահումզատայն ի Զաւնդուրն եւ ժողովեալ անտի զամենայն զօրս տեղեացն, յառաւօտուն պահու հասին աւրանցն Մեղրու եւ հարին կոտորեցին զամենայն զբանակն թուրքաց եւ թափեցին ի նոցանէ զամենայն գերեալսն, եւ կալան զգլխաւորն նոցա եւ առին զբոլոր բանակն եւ աւար բազում յոյժ։ Զայս մեծ բարութիւնս արարաւ Ստեփաննոս Վարդանէս Շահումբանէս, որոյ փոխարէն հատուսցէ նմա Աստուած։ Ուստի եւ Դաւիթ բէկն ըստ արժանեացն փառաւորեաց զնա տալով նմա գերկիր եւ գիշխանութիւն երից մելիքաց, որպէս զի նա իշխեսցէ եւ դատեսցէ զնոսա»։

Եթէ Ա. գրչագիրը իր երկու մասերով ամբողջութեամբ Ստեփան Շահումեանէն թելադրուած ըլլար, անհասկնալի կը մնար այն կէտը թէ ինչո՞ւ նա միեւնոյն պատերազմը թէ՛ Ա. մասին եւ թէ Բ. մասին մէջ կը պատմէր, առանց բնաւ նորութիւն մը աւելցնելու։ Երկրորդ, ինչպէս Ա. մասի մէջ կը տեսնենք, Շահումեան Մեղրիի պատերազմի իր մասնակցութիւնը կը պատմէ առաջին դէմքով ըսելով. «Եւ Ստեփաննոս Վարթանէս Շահումբանէս ի գիշերայն ելեալ գնացի», մինչդեռ Բ. մասի մէջ անոր մասնակցութիւնը կը պատմուի երրորդ դէմքով եւ ընդհանուր բացատրութեամբ. «Եւ ել գնաց գիշերայն Ստեփաննոս Շահումզատայն ի Զաւնդուրն եւ ժողովեալ անտի զամենայն զօրս տեղեացն»։

Ուրիշ նկատելի կէտ մըն ալ ասիկա է՝ որ Բ. մասի մէջ Մեղրի պատերազմի յաղթութեան նկարագրութենէն վերջ կ՚աւելցուի. «Զայս մեծ բարութիւնս արարաւ Ստեփաննոս Վարդանէս Շահումբանէս, որոյ փոխարէնն հատուսցէ նմա Աստուած»։ Այս բացատրութիւնը Շահումեան ինքն իրեն համար չէր կրնար ընել եթէ ինք թելադրած ըլլար Բ. մասն ալ, մինչդեռ եթէ Աւետիք քահանան թելադրած ըլլար, շատ լաւ կրնար այդ օրհնութեան մաղթանքը ուղղել Շահումեանին համար։

Դարձեալ նկատելի է որ Ա. մասի մէջ, որ գրչագրին կէսը կը գրա-

ՀԱՅԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Гос. Библиотека ՀՍՍՀ-ԳԻՏ.ՍՊՐ

© National Library of Armenia

ւէ, ամենեւին չկայ ո՛չ Աւետիքի անունը եւ ոչ ալ կը յիշատակուին իր քաջագործութիւնները, հակառակ անոր՝ որ նկարագրուած ինչ ինչ պատերազմներու մէջ Աւետիք քահանան մասնակցած է, մինչդեռ Բ. մասին մէջ՝ որ մենք Աւետիքին կը վերագրենք, անոր անունն ու քաջագործութիւնները կը յիշատակուին գրեթէ ամէն էջի վրայ, քանի մը անգամ ալ կը յիշատակուի Ստեփան Շահումեանին անունը, սակայն ամէն անգամ որ կը յիշատակուի, Ստեփաննոսին առջեւ պարոն եւ կամ պատուոյ ուրիշ տիտղոսներ կը դրուին, ինչ որ չի տեսնուիր երբ Ա. մասի մէջ կը գործածուի Ստեփաննոս անունը, ինչպէս նաեւ Ա. մասին մէջ Դաւիթ բէկի անունը գրեթէ միշտ գրուած է Դաւուք կամ Տաւուք բէկ, մինչդեռ Բ. մասի մէջ միշտ գրուած է Դաւիթ բէկ:

Բացի Մեղրիի պատերազմի նկարագրութենէն, այստեղ կ'ուզեմ մէջբերել նաեւ Զեւիի ամրոցին Հայոց կողմանէ գրաւումը, ուր առաջնակարգ ու հերոսական դոր կը կատարէ Աւետիք քահանան: Ինչպէս Ա. մասին մէջ Մեղրիի պատերազմը Շահումեանին կողմանէ ընդարձակ կերպով նկարագրուած է, որովհետեւ դերակատարը ինք եղած է, նոյնպէս Բ. մասի մէջ Զեւիի ամրոցին գրաւումը Աւետիք քահանային կողմանէ ընդարձակ ու մանրամասն կերպով նկարագրուած է, որովհետեւ այդ բերդի գրաւման մէջ Աւետիք առաջնակարգ դեր ունեցած է. մինչդեռ նոյն դէպքը Շահումեան աւելի համառօտ կերպով կը նկարագրէ, առանց յիշատակելու Աւետիքի անունը:

Զեւի ամրոցին առումը այսպէս նկարագրուած է Շահումեանին կողմէն Ա. մասին մէջ.

«Եւ Պապն խաղաց գնաց ի Վայրիվայրու գիւղորայսն հայոց եւ թէ ի սոցանէ եւ թէ Լեւազու զբաղում ինչս եհան, եւ ի նոսա եգիտ գ3 տունս Թուրքացեալս եւ կոտորեաց զնոսա, եւ էառ զինչս նոցա եւ առաքեաց զնոսա ի Զուվար եւ այլ ոչ մնաց Թուրք ի Խափան: Բայց միայն ի կողմանս Փուխուրաթայ սարին ժողովեցան Թուրքն ի Զեւու բերդն, որոց գլուխն էր Ասլամաս բէկն: Զայս իբրեւ լուաւ Տաւութ պէկն գրեաց ի Հալիձորոյ առ Թորոս հազարապետն եւ առ Պապ հազարապետն զի եւ նոքա եկցեն անտի զօրօք իւրեանց ի վերայ հէնիցն Թուրքաց, եւ ինքն եւս եհաս ի վերայ նոցա յայնմ կողմանէ, մարտ եդին ընդ նոսա, հարին սատակեցին զնոսա մինչեւ. գ23 ժամ աւուրն եւ ոչ մի ոք զերծաց ի նոցանէ: Եւ անտի իբրեւ եկին ի Ղարաչիմէն, Թորոս պէկն եկ ընդդէմ Տաւութ պէկին եւ ասէ զքեզ ոչ խնդրեմ այլ զերկիրն իմ ես պահպանեմ, եւ անտի դարձաւ ի Զանդուրն եւ Դաւիթ գնաց ի բերդն իւր եւ Պապ ի Կէնայուղն» (էջ Է–Ը):

Նոյն պատերազմը նկարագրուած Աւետիք քահանայէն Բ. մասի մէջ:

«Իսկ Դաւիթ պէկին ընկալեալ զմելիք Փարսադան կացոյց զնա

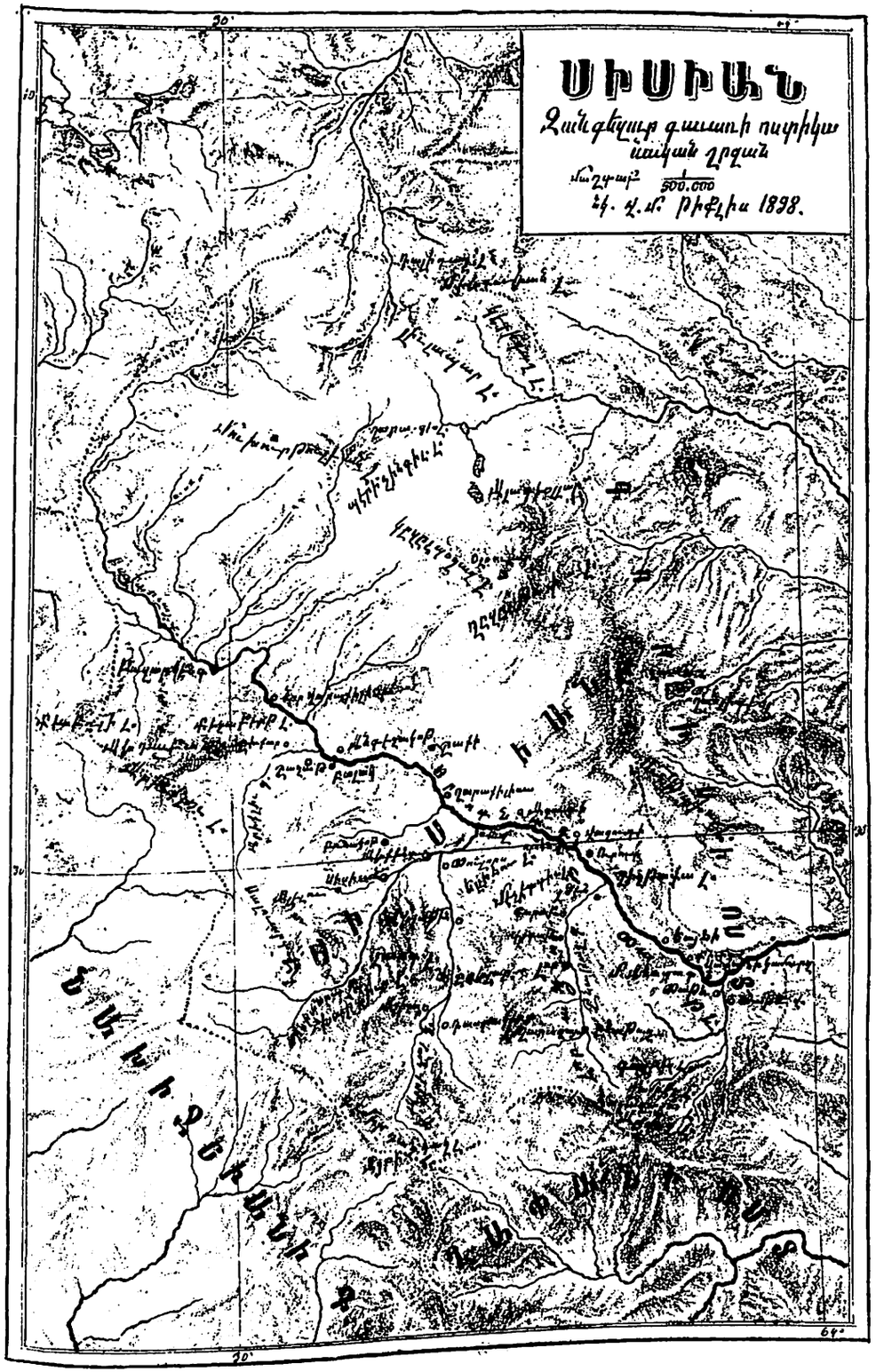

Աշխարհագրական քարտէս Սիսիանի շրջանին

© National Library of Armenia

յիւրում կարգի զօրապետ ի վերայ երկու հարիւր վաթսուն եւ վեց զօրաց, եւ զՏէր Աւետն ի վերայ չորեք հարիւր քառասնից, եւ զնոսա եւ զամենայն զօրս իւր կուտեալ ել գնաց նա ի Ղարաչիմէն, եւ բնակեցաւ անդ, եւ անտի հրեշտակս արձակեաց ի Զաւնդուր, ի Մեղրի եւ ի Կենաուզ զալ ժողովել առ նա, եւ եկին հասին առ նա զօրապետքն յամենայն կողմանց: Բայց Թորոս սպարապետն ընդդէմ եկաց նմա ի կռիւս, եւ միջնորդ մտեալ ի մէջ երկուցն հաշտեցուցին զնոսա: Եւ ժողովեալ զնոսա անտի ել գնաց ի վերայ Ասլամազ Ղուլին եւ մատուցեալ պաշարեաց զամուրս նորա եւ դժուարացաւ առնուլ զնա, զի էր բարձրաբերձ եւ անառիկ յոյժ: Եւ յետ երկուց աւուրց բաղխելոյն զայն, զիմեալ ի վերայ Մխիթար սպարապետն եւ Տէր Աւետիսն, մօտեցան ի պարիսպ անդ: Իսկ նոքա քարաձիգ եղեալ ի վերուստ անտի մերժեցին զՄխիթարն, բայց Տէր Աւետիսն խարանօք ելեալ ի բերդն, կալաւ զոստիկանն, եւ յայսմիկ նուազի ի չորս կողմանց զեղանիլ սկսան զօրքն հայոց եւ հարին կոտորեցին զզօրս ամրոցին, եւ ի նմին աւուր մեռան ի թուրքաց չորս հազար: Իսկ ի հայոց սակաւ ոմանք» (էջ 3–4):

Կարելի էր զեռ մէջբերութիւններ կատարել կրկնուած դէպքերու նկարագրութիւններէն բայց աւելորդ կը համարիմ, չխճողելու համար գրութիւնս, փափաքողները կրնան իրենք անդրադառնալ, երբ բաղդատեն Ա. գրչագրի Ա. եւ Բ. մասերը:

Այս երկու թելադրողներէն, այսինքն Ստեփան Շահումեանէն ու Տէր Աւետիք քահանայէն զատ եղա՞ծ էին արդեօք ուրիշ թելադրողներ ալ: Այս հարցին կրնանք պատասխանել ենթադրութեամբ միայն բայց ոչ ստոյգ կերպով, քանի որ ոչ մէկ աղբիւրի մէջ որոշ անուն մը կը յիշատակուի: Հ. Մկրտիչ Աւդերեան կ'ըսէ «առեալ ի բերանոյ նոյն Տէր Աւետին եւ այլոց», իսկ Գուլամիրեան «Ետուն գրել (Դաւիթ բէկի պատմութիւնը) Ստեփան Շահումեան... եւ այլ ոմանք ընդ նմա»: Մեր այս ենթադրութիւնը հաստատուած է Մխիթարեան Միաբանութեան ժամանակագրութեան վրայ, որու մէջ կ'ըսուի թէ երբ Ստեփաննոս Շահումեան Վենետիկ կը հասնէր, այդ ժամանակներուն նոյն քաղաքը կը հասնէին նաեւ ուրիշ Ղափանցիներ ալ ու յականէ անուանէ կը յիշատակէ անձի մը ալ անունը, ըսելով որ 1736 թուականին Վենետիկ կը հասնի «Պատանի մը աստուածասէր ի վաճառականութիւն եկեալ յարեւելից, Յովհաննէս անուն, ի Հարանդ երկրէ Հայաստանեայց»: Եթէ ժամանակագրութեան մէջ անցած է այդ Յովհաննէս երիտասարդին անունին յիշատակութիւնը, ըսել է սովորական անձնաւորութիւն մը չէր, այլ պէտք էր ասիկա ալ ըլլար Ղափանի նշանաւոր տոհմերէն մէկուն զաւակը, որ Ստեփան Շահումեանին նման Դաւիթ բէկի ձեռնարկին քայքայումէն վերջ կը դիմէ Վենետիկ, ուր անշուշտ ունէր ազգական մը, անոր աջակցութեամբ

© National Library of Armenia

նետուելու վաճառականութեան ասպարէզին մէջ։ Այդ թուականին Վենետիկի մէջ կային 20է աւելի Ղափանցի վաճառականներ։ Կրնայ ըլլալ որ այս Յովհաննէս երիտասարդն ալ Շահումեանին նման եղած է Դաւիթ բէկի զինակիցներէն մէկը՝ որ Վենետիկ գալէն վերջ, յարաբերութեան մտնելով Մխիթարեան Հայրերուն հետ՝ անոնց պատմած է ազատագրական պատերազմներու մասին՝ իր զիտցածները։ Այս ենթադրութիւնը կ՚ընենք հիմնուած նաեւ այս նկատողութեան վրայ որ Դաւիթ բէկի զօրավարներու ցանկին մէջ 2 անդամ կը յիշատակուի Յովհաննէս անունով իւզբաշիներու անուններ, անդամ մը Զաւնդուրի իւզբաշիներու անուանացանկին մէջ՝ երբ կ՚ըսուի «Այսոքիկ են զօրավարք եւ զօրապետք Դաւիթ բէկին··· Որք ի Զաւնդուր գաւառին էին այսոքիկ, Թորոս, Վարդանն, Մարսաթան, Նուպարն, Թովմասն, Թուրինջն, Յոհաննէսն եւ ընդ նոսա 2·000 զօր»։

Ուրիշ անդամ Մեղրիի իւզբաշիներուն մէջ, այսպէս «Եւ ի Մեղրի էին այսոքիկ զօրավարք, այսինքն Կոստանդին, Յոհաննէսն, Սարին, Առաքելն եւ ընդ նոսա 400 զօր։ Ինչպէս վերեւ ըսինք այս ենթադրութիւնը հաւանականութենէն անդին չ՚անցնիր։

Կը մնայ լուծելու ուրիշ հարց մը ալ, այսինքն ո՞ւր եւ ի՞նչպէս Ստեփան Շահումեան ու Տէր Աւետիք քահանան յարաբերութեան մէջ մտած են Հ. Ղուկաս Սեբաստացիին ու Մխիթարեան հայրերու հետ ու թելադրած անոնց Դաւիթ բէկի պատմութիւնը, ու մէջտեղ բերած Ս. Ղազարի Ա. եւ Բ. գրչագրերը։

Հիմնուած պատմական վկայութիւններու վրայ Ստեփան Շահումեանին համար որոշ կերպով կրնանք ըսել որ այդ յարաբերութիւնը տեղի ունեցած է Վենետիկի մէջ։ Նոյն բանը կրնանք ըսել նաեւ Տէր Աւետիքի համար տրամաբանական եզրակացութիւնով, հիմնուելով այն լուրջ վկայութիւններու վրայ՝ որոնք կ՚ենթադրեն Տէր Աւետիքի Վենետիկ գալը։ Մի առ մի տեսնենք այդ վկայութիւնները։

Նախ քննենք Ստեփան Շահումեանին Վենետիկ գալու պատճառները եւ ապա Տէր Աւետիքին։

Եթէ թղթատենք այդ ժամանակի Վենետիկի հայ գաղութի պատմութեան վաւերաթուղթերը, պիտի հասկնանք թէ ինչո՞ւ Ստեփան Շահումեան, Տէր Աւետիք, Յովհաննէս երիտասարդը եւ ուրիշներ ձգած են Ղափանը ու եկած Վենետիկ եւ ոչ ուրիշ քաղաքներ, եւ ոմանք նոյն իսկ այնտեղ բնակութիւն հաստատած։

1718 թուականին իտալերէն գրուած պաշտօնական նամակի մը տակ, բացի ուրիշ նշանաւոր ազգային վաճառականներու անուններէն, ինչպէս Շահրիմաններու, Սեղբոսեաններու, Միրմանեաններու, կը կարդանք 20 հատ Ղափանցի ուրիշ ընտանիքներու անուններ, որոնք հնուց ի վեր բնակութիւն հաստատած էին Վենետիկ, հետեւաբար զարմանալի ալ չէր որ Ղափանի վերջին անցուդարձերէն ետք,

բարեկեցիկ ընտանիքներ, որոնք Վենետիկի մէջ ազգականներ ունէին, փոխանակ իրենց հայրենիքը մնալու ու ենթարկուելու Թուրքերու հարստահարութիւններուն, Վենետիկ անոնց մօտ ապաստանէին եւ անոնց աջակցութեամբ ալ գործի տէր ըլլային։ Վենետիկ գտնուող Ղափանցիներու մէջ կը գտնուէին նաեւ Շահումեան ընտանիքի անդամներէն ոմանք, որոնց մասին Հ. Ալիշան իր «Սիսական»ի աշխատասիրութեան մէջ կու տայ ընդարձակ տեղեկութիւն ըսելով. «Ի կիսոյ ԺԷ. դարուն ցկէս ԺԸ.ին հաստատեալ բարգաւաճէր ի Վենետիկ վաճառատուն Շահումեանց, որոյ գլուխ եւ առաջնորդ կացին մի ըստ միոջէ յետ մահուան Ոսկանայ՝ որդի Պողոսի (յամի 1728) ընդ որում եւ Ստեփաննոս ապա Ռոքոս, որդի միւս Դաւթի։ Վկայեն այսմ ազգային վաճառականք յատենի դատաւորաց, ընդ նոսին եւ Մինաս Փէրվազեան արքեպիսկոպոս Զմիւռնիոյ, վկայէ եւ հայրս մեր Մխիթար Աբրայ»։ Հ. Ալիշան «Սիսական»ին մէջ կու տայ ապա Շահումեան ընտանիքին տոհմային ճիւղագրութիւնը, որով աւելի դիւրաւ հասկնալի է վերոյիշեալ անուններու ազգականական աստիճանները եւ անոնց կապերը Ստեփաննոս Շահումեանին հետ։ Հ. Ալիշան Շահումեաններու ազգարանութեան այդ ճիւղագրութիւնը շինած է հիմնուած Վենետիկի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ եւ պետական դիւաններու վաւերաթուղթերու վրայ, հաստատելով թէ 1650 թուականէն ալ առաջ Ստեփան Շահումեանին հօրեղբայրը Ոսկան, որդի Սահակի, Արեւելքէն եկած ու հաստատուած էր Վենետիկ։ Որով պատճառներ կային հաստատելու թէ Ստեփան Շահումեան Դաւիթ բէկի ձեռնարկի ձախողելէ վերջ Վենետիկ եկած ըլլայ։ Թէ ե՞րբ եւ ի՞նչպէս Վենետիկ հասած էր Շահումեան՝ մեզի համար մութ կէտ մը եւ առեղծուած մը պիտի ըլլար, եթէ բաղդաւոր զուգադիպութեամբ մը իր այդ կատարած ճամբորդութեան ընթացքին իրեն իրբեւ ուղեկից չունենար Մխիթար Աբրահօր աշակերտներէն մէկը, Հ. Յովհաննէս Թովմաճեանը (այդ ժամանակ դեռ պատանի եւ կը կոչուէր Յարութիւն), որ իր ինքնակենսագրութեան մէջ այսպէս կը նկարագրէ Ստեփան Շահումեանին հետ Լիվորնոյ քաղաքէն մինչեւ Վենետիկ կատարած իր ճամբորդութիւնը։ Հ. Յովհաննէս Թովմաճեան իր այդ կենսագրութեան մէջ իր մասին կը խօսի երրորդ դէմքով։

«Մխիթար Աբրայն անդէն գրեաց զիր եւ յանձնեաց զՅարութիւն ի Լիվորնոյ պարոն Զաքարին Շահումեանց» որպէս զի վստահելի ընկերոջ մը հետ զինք Վենետիկ ճամբէ. Հ. Յովհաննէս այդ վստահելի ընկերոջ մասին կու տայ հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Ի նմին ժամանակի եկեալ էր յարեւելից պարոն Ստեփան Շահումեան եւ էր ի տան պարոն Զաքարին (Շահումեան) եւ կամէր գնալ ի Վենետիկ, ընդ սմա յուղի անկաւ յետ եօթն աւուրց եւ Յարութիւնն, եւ հասին խաղաղութեամբ ի Վենետիկ 1733 Հոկտեմբեր 16. եւ զի այս պարոն Ստեփաննն

© National Library of Armenia

էր անձն բարի յոյժ եւ սիրէր մեծապէս զՅարութիւնն, տարաւ զնա ընդ իւր ի տունն իւրեանց ի Սանթա Մարիա Ֆորմոզա առ պարոն Նահապետն Շահումեանց եւ ոչ թողացուցեալ զնա գնալ նոյն օրին ի վանս՝ ցուցին առ նա սէր եւ գգուանս, զի եւ ծանօթ իսկ էր պարոն Նահապետն հօր Յարութիւնին»։

Ստեփան Շահումեան Վենետիկի իր բնակութեան ընթացքին յարաբերութեան մէջ մտած ու մօտէն ծանօթացած էր Մխիթար Աբրահօր եւ իր հաստատած Միաբանութեան Հայրերուն եւ գնահատած այն մեծ գաղափարականը որուն անունք կը ծառայէին. գաղափարական մը որ իրն ալ էր, որուն համար 8 տարի պայքարած էր, եւ եթէ այդ պայքարը չունեցաւ անմիջական իր արդիւնքը, բայց անիկա հայ ազգի մէջ արթնցուցած էր ազատագրական գիտակցութիւնը, պատրաստելով պարարտ հող Մխիթար Աբրահօր ու իր հետեւորդներու մշակութային աշխատանքներուն համար, որոնք պիտի պտղաբերէին հարիւրապատիկ արդիւնքներ։

Թէ Շահումեան ընտանիքը մտերիմ կերպով բարեկամացած էր Մխիթար Աբրահօր, ատիկա մեզի ծանօթ է վերոյիշեալ նամակէն որ Մխիթար գրած է Զաքար Շահումեանին, այդ բարեկամութեան ապացոյց մըն էր նաեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի գեղեցիկ խորանը եւ խորանին առջեւ գտնուած Շահումեան ընտանիքին դամբանը, որ 1736 թուականին Ստեփան Շահումեան շինել տուած էր Ս. Ղազարի եկեղեցիին մէջ։

Միաբանութեանս ժամանակագրութեան մէջ այսպէս նկարագրուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խորանին ու Շահումեաններու դամբանին շինութիւնը.

«Էին ի Վենետ յազգէ մերմէ եղբարք երկու հարազատք վաճառականք ի Հաբանդ երկրէ Հայաստանեայց։ Անուն միում Ստեփաննոս եւ երկրորդին Նահապետ եւ երկոքին մեծատունք։ Կամ եղեւ սոցա յեկեղեցւոջ մերում զխորանն Սրբոյն Գրիգորի աստուածարեալ Լուսաւորչին մերոյ ի սրբատաշ մարմարան վայելուչ գորշախայտ քարանց կառուցանել եւ առաջի խորանին զտապանատեղի իւրեանց պատրաստել։ Եւ հաճութեամբ Աբրահօր մերոյ, ըստ օրինակին զոր նա ետ ի պիտակի նկարագրել եւ հաւանեցաւ, ծախիւք քրիստոսասէր երկուցն եղբարց այնոցիկ կառուցաւ վայելուչ խորանն ի փառս Քրիստոսի, եւ ի պատիւ սուրբ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին եւ զերեզմանատեղին նոյն եղբարցն առաջի խորանին կազմեցաւ։ ... Եւ յետ շինուածոյն կատարելոյ՝ օրհնեաց Աբրահայրն մեր զսեղանն եւ մատուցաւ ի նմա հանդիսաւոր պատարագ»։

Վենետիկի մէջ Ստեփան Շահումեանին՝ Մխիթարեան Միաբանութեան հետ մտերմական բարեկամութիւնը, ինքնաբերաբար առիթ տուած է Ստեփանին, որ իբրեւ գերակատար ու ականատես վկայ

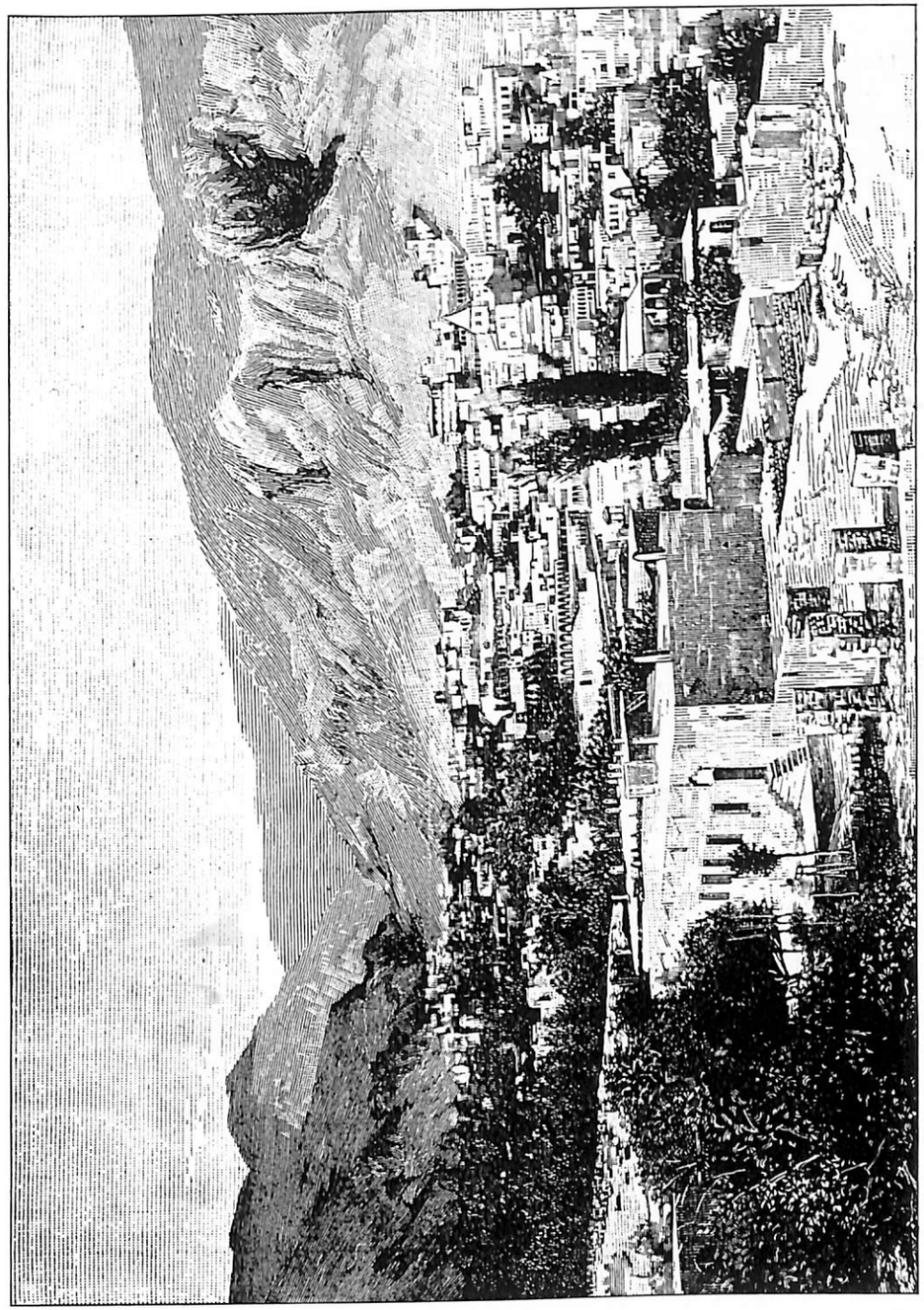

Ընդհանուր տեսարան Ազուլիս տարածքի

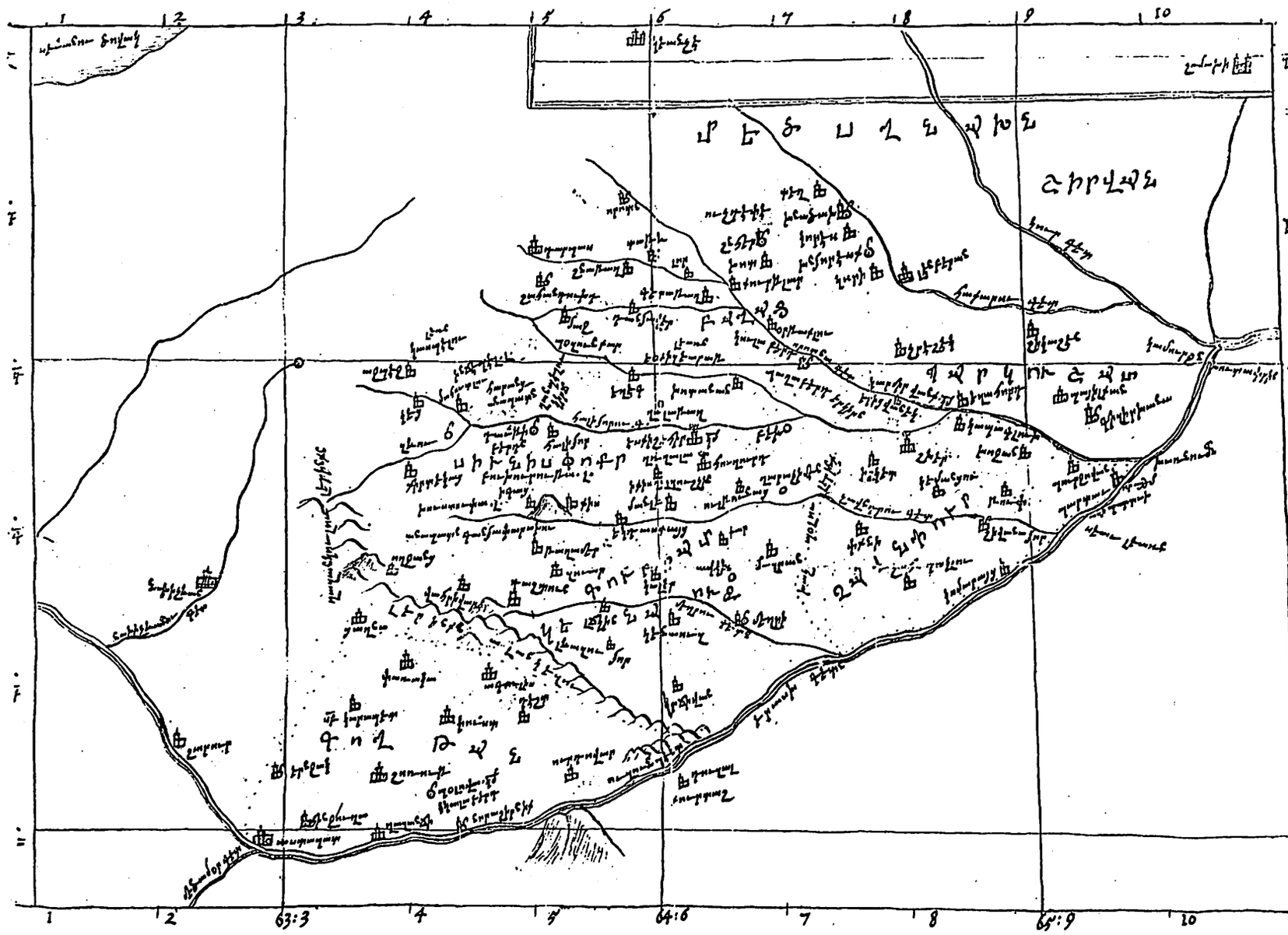

Հ. Ղուկաս Սեբաստացիի պատրաստած քարտէս

© National Library of Armenia

Պատերազմական տեսարան Հալիձորի առջև (Աբգար Գուլամիրեանցի «Դաւիթ բէկի պատմութեան» մէջ հրատարակուած)

© National Library of Armenia

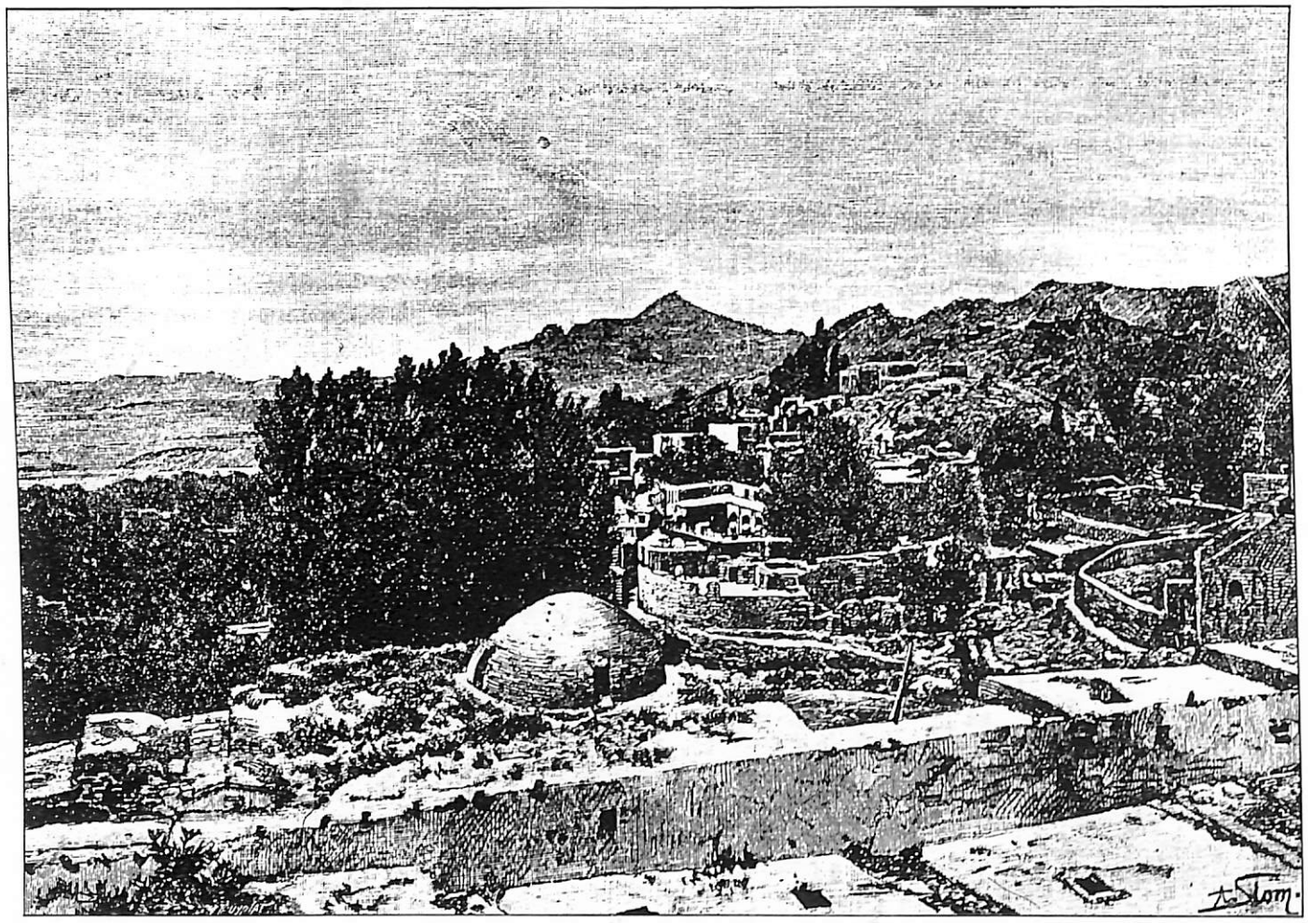

Ընդհանուր տեսարան Օրդուբատ աւանին

© National Library of Armenia

Ղափանի անցուդարձերուն, իր գիտցածները մանրամասն պատմէր վարդապետներուն, որոնք Արեւելքէն առ Մխիթար Աբբահայր գըրուած նամակներէն կանխօրօք արդէն տեղեակ էին Ղափանի մէջ պատահած ազատագրական շարժումի անցուդարձերուն, որով բնական կու գար որ երբ իրենց մէջ կը տեսնէին այդ շարժումի ղեկավարներէն մին՝ հետաքրքրուէին աւելի ճիշտ ու աւելի մանրամասն ծանօթանալու դէպքերուն ու գրի առնելու զանոնք, յանձնելու համար պատմութեան, ու այսպէս մէջտեղ եկան Ս. Ղազարի երկու գրչագրերը, եւ ասոնց միջոցով ալ Ղափանի ազատագրական շարժումի պատմութիւնը անցած ու տարածուած է ազգայ սերունդին մէջ վառ պահելով անոնց մէջ ազգային գիտակցութիւնը։ Թէ Ստեփան Շահումեան պատմած ու թելադրած է վարդապետներուն Ղափանի պատմութիւնը, Հ. Ալիշան այսպէս կը գրէ իր Սիսականի տեղագրութեան մէջ. «Թելադրեալ է Ստեփաննոս եւ տուեալ յերիւրել միոյ ի հարց աշակերտաց Մխիթարայ, այն է Հ. Ղուկաս Ստեփանեան Սեբաստացի (վխճ. 1752 Սեպտ.), զՊատմութիւն մարտից Ղափանցւոց»։

Տեսնենք հիմակ թէ Տէր Աւետիք քահանան իբրեւ երկրորդ թելադրող Ղափանի անցուդարձերուն, ի՞նչ կերպով յարաբերութեան մէջ մտած է Մխիթարեան Հայրերուն հետ ու թելադրած անոնց։

Երկու գրչագրերու մէջն ալ կ'ըսուի թէ Աւետիք քահանան Հալիձորէն Գաղատիա անցնելէն վերջ «Դիմեալ առ Սրբազան Հայրապետն Հռոմայ եւ առնու զներումն» ասիկա Ա. գրչագրին մէջ, իսկ Բ–ին մէջ կ'ըսուի «Էառ զներումն ի սրբազան Հայրապետէն Հռոմայ»։ Ա. գրչագրի մէջ կանխապէս գրուած էր այսպէս «եւ անտի այսինքն Գաղատիայէն, եկեալ ի Վենետիկ դիմեալ առ սրբազան Հայրապետն Հռոմայ եւ առնու զներումն». եկեալ ի Վենետիկ բացատրութիւնը դրելէն վերջ ջնջուած է, պատճառը յայտնի չէ։ Սակայն կան ուրիշ պատճառներ՝ որ ամէն հաւանականութիւն կու տան անոր Վենետիկ դացած ըլլալուն։ Ահա այդ պատճառները։

Աւետիք քահանան ներում ստանալու համար Սրբազան Հայրապետէն՝ Հռոմ կու գայ, ասիկա որոշ վկայութեան վրայ հաստատուած է, եւ եթէ եկած է Հռոմ, դժուար էր որ չերթար նաեւ Վենետիկ, ուր կային 20ի չափ Ղափանցի վաճառական ընտանիքներ, որոնց մէջ անշուշտ կային նաեւ իրեն ծանօթներ ու բարեկամներ, ինչպէս Շահումեանները, Շահրիմանեանները, Սեղրոսները, Միրմանեանները եւայլն, այցելութիւն մը տալու անոնց, այդ առթիւ անշուշտ ծանօթացած ու յարաբերութեան մէջ մտած է նաեւ Մխիթարեան Հայրերուն հետ եւ իր կարգին պատմած անոնց ու թելադրած Դաւիթ բէկի պատմութեան մասին իր գիտցածները։

Որքան որ ըսածնիս ենթադրութիւն մըն է բայց ունի իր հիմը, քանի որ Հ. Մկրտիչ Աւդերեան ձեռագրաց նոր ցանկը կազմած ժա-

© National Library of Armenia

մանակ Բ գրչագրի համար կ'ըսէ. «Պատմութիւն Ղափանցւոց.... գրեալ ի մերայնոց առեալ ի բերանոյ նոյն Տէր Աւետի եւ այլոց», որով Աւետիք քահանան ալ պէտք է որ Ստեփան Շահումեանին նման յարաբերութեան մէջ մտած ըլլայ Մխիթարեան Հայրերու հետ ու թելադրած Դաւիթ բէկի պատմութիւնը. եւ այդ՝ հաւանական է որ Վենետիկի մէջ պատահած ըլլայ։

Ամփոփելով Դաւիթ բէկի պատմութեան աղբիւրներու մասին մինչեւ հիմա կատարուած անդրադարձութիւնները՝ կրնանք հանել հետեւեալ եզրակացութիւնները։

Ա.) Նկատի առնելով հեղինակաւոր անձնաւորութիւններու վկայութիւնները, եւ իրարու հետ բաղդատելով բոլոր այն աղբիւրները որոնք կը խօսին Դաւիթ բէկի ազատագրական շարժումի մասին, կը հասնինք այն եզրակացութեան՝ որ Դաւիթ բէկի պատմութեան գլխաւոր ու միակ աղբիւրը, որմէ ծագում առած են բոլոր միւսները, եղած են Ս. Ղազարի ձեռագրատան մէջ պահուած զոյգ գրչագրերը եւ մասնաւորապէս Բ գրչագիրը. անկից է որ Զամչեան օգտուած է իր Պատմութիւն Հայոցի համար. անկից է որ կախում ունի նաեւ Աբգար Գուլամիրեանցի գործածած Դաւիթ բէկի պատմութեան գրչագիրը, որ ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ անոր ընդօրինակութիւնը ինչ ինչ փոքր տարբերակներով, կամայական կերպով փոփոխուած։

Բ.) Հիմնուած նոյնպիսի հեղինակաւոր վկայութիւններու վրայ կը հասնինք այս եզրակացութեան հաստատելու թէ Ղափանցւոց Պատմութեան Ա. եւ Բ գրչագրերուն հեղինակն է Հ. Ղուկաս Սեբաստացին, որուն գործակցած են նաեւ Մխիթարեան ուրիշ Հայրեր ալ, որոնց անունը անծանօթ մնացած է։ Այդ երկու գրչագրերու յօրինման իբրեւ թուական հաւանական կարելի է համարիլ 1736–7 տարիները, ինչպէս մեզի կը յայտնէ Հ. Ալիշան իր «Սիսական»ին մէջ։

Գ.) Վերոյիշեալ վկայութիւններէն դարձեալ մեզի յայտնի են թէ Հ. Ղուկաս վարդապետին ու Մխիթարեան անծանօթ Հայրերուն Դաւիթ բէկի պատմութեան թելադրողները եղած են Ստեփան Շահումեան եւ Տէր Աւետիք քահանան եւ ուրիշ անծանօթ մնացած անձնաւորութիւններ։

Դ.) Այդ երկու գրչագրերու մէջ պատմուածներուն կարելի է մօտենալ վստահելի կերպով, որովհետեւ թելադրողները եղած են զինակիցներն ու գործակիցները Ղափանի մէջ տեղի ունեցած ազատագրական պատերազմներուն, հետեւաբար ականատես վկաները բոլոր անցուդարձերուն։

Ե.) Ղափանցւոց Պատմութեան Ս. Ղազարի Բ գրչագիրը բաղդատելով Աբգար Գուլամիրեանցի գործածած գրչագրին հետ, տեսանք որ ոչ միայն պատմական ինչ ինչ փոփոխութիւններ կատարուած են այնտեղ, այլ եղած են նաեւ լեզուական աղաւաղումներ, Բ գրչագրի մէջ գոյութիւն ունեցող մաքուր գրաբար լեզուն, ընդօրինակութեան ժամանակ, օրինակողը կամայական փոփոխութիւններով վերածած է զայն դիւրին եւ ժողովրդական գրաբարի, լեզուին հետ կորսնցնել տալով նաեւ պատմական հմայքը։

Ազատագրական շարժումի 250ամեակի առթիւ հրատարակելով Դաւիթ բէկի պատմութիւնը պարունակող Ս. Ղազարի Բ գրչագիրը, նպատակնիս է ոչ միայն սրբագրել Գուլամիրեանցի հրատարակութեան մէջ սպրդած պատմական ինչ ինչ փոփոխութիւններ, որոնք կամայական կերպով ներմուծուած են այնտեղ, այլ պատմական այդ գործը դնել լեզուական իր նախկին բարձրութեան վրայ։

Բացի Բ գրչագրէն՝ կը հրատարակենք նաեւ Ա գրչագիրն ու Մխիթարեան Հայրերուն նամականին, նիւթ մատակարարելու համար ուսումնասէրներուն Դաւիթ բէկի պատմութեան թէ՛ աղբիւրներու եւ թէ՛ պատմական հետազօտութիւններու համար։

Այս երկու գրչագրերու հրատարակութեան հետ միեւնոյն հատորին մէջ կը հրատարակուի նաեւ Բ գրչագրին աշխարհաբար թարգմանութիւնը, Դաւիթ բէկի պատմութիւնը մատչելի ընելու համար ժողովուրդին եւ ամէն խաւի պատկանող հայ հասարակութեան, մանաւանդ հայ պատանիներուն, անոնց սրտին ու մտքին մէջ դրոշմելու Ղափանի ու Ղարաբաղի հերոսներուն խօսուն օրինակը, որպէսզի միեւնոյն զոհողութիւններով ու նուիրումով պահպանեն ոչ միայն հայ ազգի գոյութիւնը, այլ նաեւ օժանդակեն այն հսկայաքայլ վերելքին որ Արարատի շուքին տակ թառած հայ պետականութիւնը օրէ օր դիտական նորանոր նուաճումներով կը դնէ հայ ազգը յառաջադէմ ազգերու կաճառին մէջ, լեցնելով ամէն հայու սիրտը հպարտութեան արդար զգացումներով։

Հ. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՐԱՄԵԱՆ

© National Library of Armenia